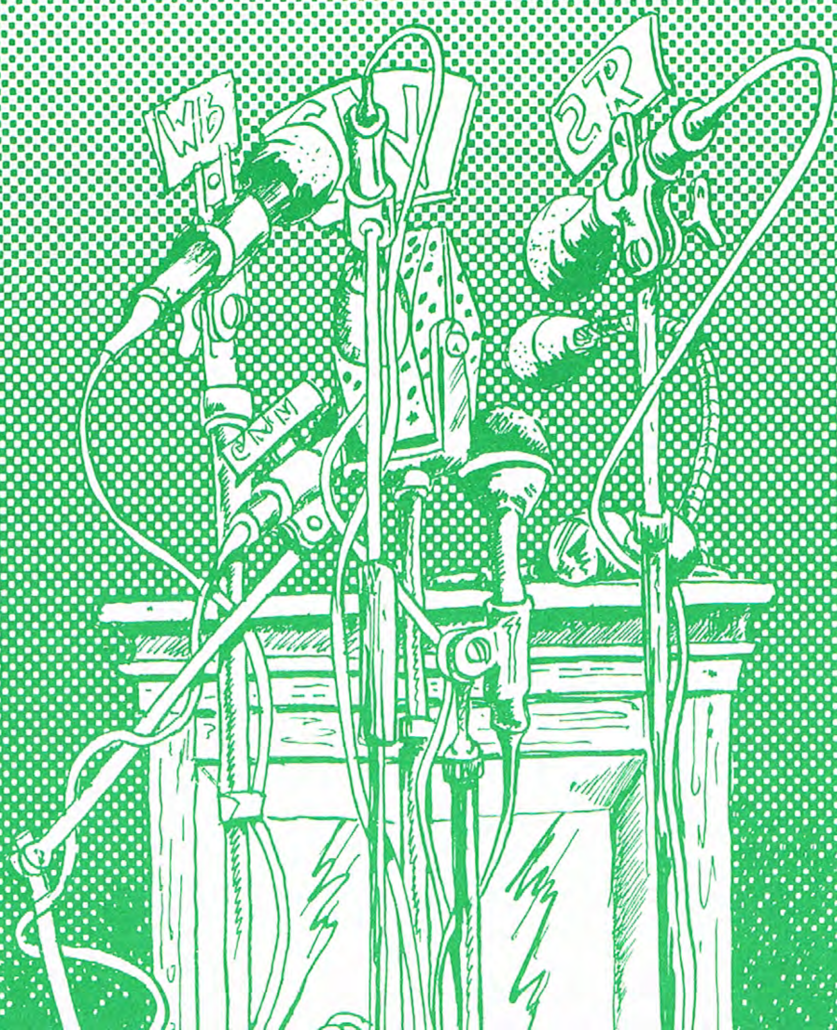
MEDIA
DE AS 101

de AS

anarchistisch tijdschrift

Een en twintigste jaargang, nr. 101, winter 1993.
De AS verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle, ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: f27,50; buiten Benelux f33,50
Druk: Macula, Boskoop.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Redactie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: Cees Bronsveld, Marius de Geus, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Bas Moreel, Simon Radius, Hans Ramaer.
Omslagontwerp: Detlef Greinert.
Verder werkten mee: Boudewijn Chorus, Marli Huijer, Joke Pelle, Martin Smit, Colin Ward.

DE VERSCHRALING VAN HET GROTE NIEUWS

Boudewijn Chorus

Kwesties in de zaak van het vrije woord en de grote publieksmedia zijn er altijd geweest. Welk voorbeeld je ook aanhaalt, van klein tot groot tekenen ze steeds de kenmerken van de moderne censuur als verbond van economische en ideologische belangen. Zo zag eind 1991 de conservatieve, maar antizionistische columnist Van Doorn van NRC-Handelsblad *zich aan de gedwongen zelfcensuur van het vrijwillige vertrek blootgesteld, overigens zonder te weten dat hij daarmee op dit vlak alsnog in de voetsporen trad van Anton Constandse, die vijftien jaar eerder om vrijwel eendere redenen zijn biezen had gepakt bij* Vrij Nederland.[1]

In bijna collectieve proporties echter is de gedwongen zelfcensuur op ons afgekomen in het gelijkgeschakelde mediacircus van de Golfoorlog. Van de CNN-correspondent die zichzelf middels een monopolie op satellietzender-faciliteiten ter plaatse wereldwijd kon uitroepen tot enige objectieve oorlogscorrespondent in Irak tot de US-generaals die er wekenlang in slaagden de internationale pers hapklare brokken reclame voor aanbiddelijke wapensystemen door de strot te duwen: duidelijker kon het verbond zich niet manifesteren. Het verbond tussen de monopolistische mediagigant, de wegens een dreigende werelddétente bijna uitverkochte wapenfabrikanten en de dringend om een nieuw gezagsimago verlegen geraak-

te wereldmacht. Hoe heeft het zover kunnen komen, dat wij ons in Nederland - wat de grote publieksmedia en het internationale nieuws betreft - overgeleverd zien aan kennelijk voorgeregisseerde mondiale campagnes, waarvan de basiselementen vaak niet eens meer voor eigen nieuwgaring toegankelijk zijn?

'Kill and kiss' is de operatie Desert Storm in radicale kringen van de Amerikaanse vredesbeweging uiteindelijk gedoopt. 'Kill' was het vanouds in oorlogen gebruikelijke commando, en het moest perfecter dan ooit gebeuren, althans perfecter lijken. En voor dat laatste konden de media effectief ingeschakeld worden. Effectief, door ze volledig van militair beeldmateriaal en militaire (non-)informatie afhankelijk te maken, voor de toelichting en uitleg waarvan ook weer militaire deskundigen zouden moeten worden ingeschakeld. Want met een ingevoerde representant van een antimiltaristisch onderzoeksbureautje kun je bij een serieus publieksblad niet aan komen zetten. 'Kiss' was het nieuwe element en het staat voor de noodzaak het militarisme ondanks uiteindelijk onvermijdelijk gepubliceerde gruwelijke details zodanig te verkopen dat het een menselijk gezicht krijgt. Dat lukte uitstekend door direct op de uitgevoerde vernietigingstaken en nog tijdens de eerste beelden van tot de verlaten slagvelden doorgedrongen correspondenten het nieuwe initiatief van hulp aan de slachtoffers, in dit geval de gevluchte Koerden, massaal te laten domineren.

Humanitaire hulp door militairen - het nieuwe romantiseren van de toffe jongens en meiden met rode, blauwe of pimpelpaarse baret is sindsdien niet uit de media weg te denken. Ze distribueren voedsel, regelen opvangkampen, laten baby's drinken uit hun helm, maar houden oren en ogen open om tegen het nieuwe uur u opnieuw en nog grootser dood en verderf te kunnen zaaien. En de media thuis roepen om een nieuwe interventie - en krijgen inmiddels zelfs kleinlinkse partijen in hun kielzog...

Verbijsterend is dit alles en verbijsterend is de rol van de media in dit gruwelijke spel. Natuurlijk, in de Golfoorlog was het harder nodig dan ooit om een ongeloofwaardig scenario aan de man/vrouw te brengen. Zo verscheen pas in de tweede week van Desert Storm de eerste oorlogstegenstander op een internationaal medium: Noam Chomsky. Zodra de eerste troepen in de Golf ronddobberden, waren het 'onze jongens', die met gevaar voor eigen leven Het Grote Kwaad bestreden. Deze identificatie met het ene kamp ging steeds verder.

Het smijten met eufemismen werd een collectieve gewoonte. Het treffen van burgerdoelen en burgerslachtoffers werd collateral damage genoemd. Gericht uitschakelen stond voor het inzetten van massavernietigingswapens als fuel-air-explosions en het levend begraven van soldaten in loopgraven. Dat van de voorgespiegelde grootte en agressiviteit van de vijand later niets bleek te kloppen, heeft niet verhinderd dat de versnijding zich, met voortgezette mediahulp, intussen verder heeft doorgezet: interventie, humanitaire missie, peace-keeping, peace-enforcing in plaats van oorlog, vredesmacht in plaats van leger.[2]

EERSTE DISSIDENTEN

Met de uitvinding van de drukkunst

werd de mensheid, zij het aanvankelijk slechts een zeer kleine groep daaruit, geconfronteerd met het eerste medium dat meer is dan een eenvoudig en beperkt middel als de pen, en qua communicatiebereik ongekende mogelijkheden beloofde. In Nederland reageerde de overheid op dit nieuwe medium zoals zij gewend was in de strijd tegen de opstuwende krachten van het water: met reguleren en dijken bouwen. Er komen vergunningstelsels en verboden. Minder dan elders, maar van 1583 tot 1794 nog altijd een 450 titels, zij het (door de gescheiden jurisdictie in de verschillende gewesten) dat sommige boeken, pamfletten en couranten door meerdere verboden getroffen werden.[3]
De eerste eeuwen van het bestaan van de krant had de courantier, zoals de journalist-uitgever-drukker in de 16e eeuw genoemd werd, zich sowieso ver te houden van alles wat er binnen de landsgrenzen gebeurde.
Vanaf de geboorte van de periodieke pers in het begin van de 17e eeuw beperkten de kranten zich lang tot buitenlands nieuws en dan ook nog, voor zover het landsbestuur of zelfs het stadsbestuur dat nuttig oordeelde in verband met de handelsbetrekkingen. Het privilege van de regenten was een noodzakelijke voorwaarde voor de eerste courantiers. Zonder de toestemming van de stedelijke overheid waren zij niet bevoegd om hun nieuwsberichten uit te geven. Het stadswapen als vignet in de titel was de enige garantie voor vrije verspreiding en slechts door het bestuur geselecteerde burgers kregen een vergunning.[4]
Zo werden de media in Nederland van meet af aan gemuilkorfd, beperkten binnenlandse berichten zich doorgaans tot triviale zaken en werden verslagen van opstanden, oorlogen en rampen dicht bij huis de lezer stelselmatig onthouden. Daarmee werd tegelijk de basis gelegd voor een langdurige afhankelijkheid van het buitenland en van buitenlandse bronnen voor wat de berichtgeving betreft, hetgeen nog versterkt werd door de ontwikkelde gewoonte nieuws kritiekloos van elkaar over te nemen, zodat een opmerkelijke uniformiteit ontstond. Geen vrijheid van drukpers dus in de Republiek der Verenigde Nederlanden, al was er met name door de onderlinge rivaliteit tussen steden dikwijls meer mogelijk dan de letter van de wet doet vermoeden. Vergeleken met andere absolutistisch geregeerde staten in Europa stond de republiek zelfs bekend om haar grote mate van tolerantie.
Die tolerantie was echter gedeeltelijk schijn en bovendien uitermate selectief. Zo waren het Franse emigranten, meest intelectuelen die aan het eind van de 17e eeuw door het verbod op de protestantse godsdienst in groten getale naar de Lage Landen waren gevlucht, die in hun Gazettes de Hollande niet schroomden koning Lodewijk XIV en het machtsmisbruik van het katholicisme te kritiseren. De Hugenotenpers werd vooral daarom weinig in de weg gelegd, omdat de kritiek niet gericht was tegen de Republiek, maar tegen een vreemde mogendheid. Alleen wanneer de internationale spanningen geen verdere escalatie duldden, grepen de Staten-Generaal hier in.
Aan het officieel gecensureerde karakter van de pers in ons land kwam rond 1780 een abrupt einde. De oplaaiende strijd tussen patriotten en orangisten veranderde de krant van een beperkt registrerend medium in een uitlaatklep voor gedachten en meningen. De pers

werd voor het eerst inzet van een verwoede strijd en transformeerde van overwegend saai en uniform tot opiniërend middel. Onder invloed van het Verlichtingsdenken en ontevreden over de economische malaise en het logge staatsbestel namen de patriotten het voortouw en keerden zich fel tegen het traditionalisme van de orangisten. Zij streefden naar een democratisering van de staat, waarin diverse vrijheidsbeginselen - waaronder die van de pers - een plaats moesten vinden. In zijn vermaarde pamflet *Aan het volk van Nederland* wees Joan Derck van der Capellen tot den Pol al op het belang van een vrije pers. Dit pamflet, dat het programma van de patriotten bevatte, werd prompt verboden. Maar het miste zijn uitwerking niet. In tal van pamfletten, weekbladen en couranten zetten de patriotten hun eisen kracht bij en spoedig zagen ook de orangisten zich gedwongen de pers aan te wenden voor de belangen van hun partij, om de provocerende patriotten van repliek te dienen. Zo ontstond in de jaren tachtig van de 18e eeuw een levendige partijpers, met felle polemieken, satirische beschouwingen en scheldkanonnades. Deze opiniepers ontstond naast de voortgaande stedelijke couranten; maar ook wie zich rijkelijk van beide soorten wist te bedienen (de partijblaadjes kostten doorgaans een halve stuiver en waren daarmee veel goedkoper dan de doorsnee courant) kon zich nauwelijks een behoorlijk beeld verwerven van hetgeen er gaande was in de wereld of de Republiek zelf.

Met de aldus toegenomen tegenstellingen in de pers regende het al snel verbodsbepalingen. Daar waar de patriotten het stadsbestuur domineerden censureerden zij de orangistische pers, ondanks de eigen oproepen tot persvrijheid. Maar de meeste verboden troffen toch de patriottenpers. Tussen 1780 en 1788 kwam het tot een reeks vervolgingen, arrestaties, processen en algehele verschijningsverboden. Die werden echter dikwijls prompt gevolgd door de oprichting van nieuwe bladen.

Met de vlucht van prins Willem V naar Engeland en de triomf van de Franse patriotten in 1795 kon ook het planten van vrijheidsbomen in de nieuwe Bataafse republiek een aanvang nemen. Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap was het nieuwe devies en in De rechten van den Mensch en Burger werd ook de vrijheid van drukpers beschouwd als één van de natuurlijke rechten. In de Staatsregeling des Bataafschen Volks van 1798 werd dit nog eens bekrachtigd. Deze principiële erkenning van de vrijheid van drukpers werd echter al spoedig tot een loze belofte onder het intolerante nieuwe staatsbewind. In een proclamatie nog geen twee maanden na de Staatsregeling werd schriftelijke ondermijning van het staatsgezag al direct strafbaar verklaard. Na talrijke verboden tegen orangistische bladen werd in 1804 zelfs een Bureau voor de Persvrijheid opgericht, dat zich met niets anders dan censuur bezighield. Een jaar later kwam zelfs geen persvrijheidsartikel meer voor in de Staatsregeling en werden kranten en tijdschriften onderworpen aan de zogenaamde zegelbelasting. De komst van Lodewijk Napoleon in 1806 luidde een periode van tirannieke censuur met scherpe preventieve maatregelen in.

De verstikkende Napoleontische censuur werd na het vertrek van de Fransen eind 1813 direct afgeschaft en in 1814 geformaliseerd met een Koninklijk Besluit. Toch werd in de nieuwe grond-

wet van 1814 geen artikel over persvrijheid opgenomen. Daar zorgden de Belgen een jaar later bij de vereniging met Nederland voor, en dat is niet zonder strijd gegaan. Het leverde de ruimste formulering die de Nederlandse grondwet ooit op het punt van de persvrijheid heeft gekend: "Het is elk geoorloofd om zijne gedachten en gevoelens door de drukpers, als een doelmatig middel tot uitbreiding van kennis en voortgang van verlichting te openbaren, zonder enig voorafgaand verlof daartoe noodig te hebben (-)." Spoedig bleek dan ook dat de regering zich had verkeken op de gevolgen van dit fraaie beginsel. Het opende ruime mogelijkheden voor een oppositiepers en dat was niet de bedoeling. Zeker niet van koning Willem I, die zich ras ontpopte tot een despoot, zij het van een verlichte aard. Het middel van de Koninklijke Besluiten hanteerde hij driftig om hem onwelgevallige pers de mond te snoeren. Een vloed van uitzonderingswetten en decreten maakten spoedig het grondrecht van de persvrijheid opnieuw tot een farce. Daarvan werden vooral de Zuidnederlandse oppositiebladen het slachtoffer.

Tot de Belgische opstand van 1830, die een einde maakte aan de vereniging van de beide Nederlanden, verschenen alleen enkele Zuidnederlandse bladen dagelijks, alle andere slechts twee of drie keer per week. Als gevolg van de politieke beroeringen rond de scheuring kwamen eerst Noordnederlandse katholieke bladen en later ook liberale bladen steeds vaker met extra edities, en geleidelijk ontstond een landelijke dagbladpers. In de loop van de jaren dertig vond de roep om democratisering steeds uitdrukkelijker weerklank in de liberale pers, waaronder het *Algemeen Handelsblad* en de *Arnhemsche Courant*. De regering probeerde daartegenover opnieuw eigen kranten op te zetten, zoals het *Journal de la Haye* en de *Avondbode*, maar deze vonden weinig aftrek. De ontwikkeling van een oppositiepers van betekenis was niet meer te stuitten. Voerden de representanten hiervan nog vooral deftige taal, in 1840 verscheen een eerste volksdagblad, de *Tolk der Vrijheid*. Oprichter Eilert Meeter was een exponent van de radicale oppositie en hij ging met ongenadige felheid in zijn medium tekeer tegen koning en ministers. Al aan het einde van de eerste jaargang belandde Meeter op beschuldiging van boosaardige hoon en smaad jegens koning en kroonprins in het gevang.

ONBETAALBARE VRIJHEID

De toon was van meet af aan duidelijk deze: de overheid bepaalt wat er geschreven mag worden en slaagt de oppositie erin verbetering van de persomstandigheden af te dwingen, dan worden de fraaie formuleringen van de vrijheid door de praktijk spoedig tot loze kreten teruggebracht, openlijk dan wel in het geniep. Zo ging het ook nadat de liberalen terrein veroverden en in 1848 herziening van de grondwet afdwongen. Het veelbelovende persvrijheidsartikel - niemand heeft voorafgaand verlof noodig, om door de drukpers gedachten of gevoelens te openbaren, behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de wet - dat tot op de dag van vandaag bijna letterlijk in de Nederlandse grondwet voortleeft kon alleen al daarom niet tot een werkelijk vrije drukpers leiden, omdat de Franse fiscale zegelwetten in volle hevigheid van kracht bleven. Zo bleef de krant effectief voorbehouden aan diegenen die

haar behalve lezen ook betalen konden, en dat was tot ver in de 19e eeuw maar een heel kleine bovenlaag. Erkende pershistorici hebben lang willen doen geloven dat de belastingen op het uitgeven van een krant en op advertentiën daarin geen ander doel hadden dan het vullen van de schatkist van het landsbestuur[5], maar nadere bestudering van de motieven van achtereenvolgende regeringen om de belastingregeling uit te breiden of de tarieven te verhogen heeft afdoende aangetoond dat de dadgbladzegels wel degelijk deel uitmaakten van een politieke regeling.[6] Omstreeks 1860 kostte een jaarabonnement op een Nederlands dagblad als de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 35 gulden, wat neerkwam op het loon dat een arbeider in zes tot acht weken kon verdienen (tegenwoordig: één week).[7]

De periode tussen 1848 en 1869 werd gekenmerkt door een spanningsveld tussen ideële persvrijheid en economische onvrijheid. Pogingen van liberale ministers het zegel af te schaffen mislukten. In de jaren zestig nam de oppositie tegen deze muilkorffiscus toe. Er werd zelfs een Anti-Dagblad-Zegel-Verbond opgericht. Uiteindelijk richtten de commissarissen van de *NRC* zich met succes tot de Tweede Kamer om de regeling af te schaffen, "niet in het finantieel belang der Nieuwe Rotterdamsche Courant, maar in dat eener goede journalistiek, eener beschavende en ontwikkelende volkscultuur (-)." Ook zonder de zegelbelasting was de produktie van een krant door haar arbeidsintensiviteit en dure grondstoffen (lompenpapier) tot omstreeks 1880 zo kostbaar dat alleen de kapitaalkrachtige elite zich de aanschaf ervan kon veroorloven.

Pas toen de celluloseproduktie de papierprijs scherp deed dalen ontstonden mogelijkheden voor een grotere afzet. Ook de mechanisering van de zet- en druktechnieken maakte toen een snellere omvangrijke produktie mogelijk, nodig voor actuele berichtgeving. Tegelijk verbeterden andere technologische ontwikkelingen, waaronder de uitvinding van de telegraaf en telefoon, het persklimaat. Ook het postwezen werd betrouwbaar. Zo kon het aantal dagbladen in Nederland in het laatste kwart van de 19e eeuw verzevenvoudigen. De maatschappij was sterk in beweging, de toegankelijkheid en kwaliteit van het onderwijs verbeterden en de welvaart nam toe. De groeiende bewustwording leidde tot emancipatiebewegingen en de pers ontwikkelde zich tot een uitlaatklep voor talrijke politieke en religieuze overtuigingen.

Alle grote stromingen zagen zich bediend, zij het dat de rijken ook hier beter aan hun trekken kwamen met kranten als *NRC* en *Algemeen Handelsblad* die lange tijd zelfs in een ochtend- en avondeditie verschenen, terwijl 'de socialen' het aanvankelijk met weekbladen als Domela's *Recht voor Allen* (1885) en minder regelmatig verschijnende partijbladen moesten doen. Maar aan het einde van de 19e eeuw hadden ook zij hun *Volksdagblad* en na de eeuwwisseling *Het Volk*, later beconcurreerd door *Voorwaarts*, het leidinggevende orgaan van de SDAP en *De Tribune* (vanaf 1916 als dagblad), het lijfblad van de communisten. Het katholieke volksdeel las *De Tijd* of *De Maasbode* dan wel *Het Centrum*, waaruit later (1921) *de Volkskrant* is voortgekomen. Voor de protestantse burgers was er *De Standaard* of *De Rotterdammer*. En naast de ideologisch gefundeerde pers deed zich nog een nieuw verschijnsel voor, dat van de commercieel getinte, populaire pers

met zich als neutraal presenterende kranten als *Het Nieuws van den Dag, De Telegraaf* en *De Courant*. Deze waren goedkoper dan de andere bladen en vonden met hun licht verteerbare inhoud al vroeg flinke aftrek: de oplage van de eerste klom tussen 1870 en 1884 van 2500 tot 35.500 exemplaren, voor die tijd zeer grote getallen.[8]

Bij een zo grote vloed van nieuwe media beperkte het openbaar gezag zich in hoofdzaak tot acties tegen de socialistische pers en dan met name het weekblad *Recht voor Allen*, dat het vooral in de beginfase met ruime satire tegen koning 'Willem de Laatste' opnam en daardoor met huiszoekingen, invallen in drukkerijen en arrestatie van colporteurs te maken kreeg. Zo kon voortvarend aan de nadere invulling en aanscherping van het 'behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de wet' worden gesleuteld. Dit soort acties van de overheid deed de oplage alleen maar stevig stijgen en met dergelijke effecten begon zij ook te rekenen.[9]

Andere processen hielpen de censoren intussen gemakkelijker aan de beoogde doeleinden. Met de groeistuipen van de pers nam ook de concurrentie spoedig moordende vormen aan. De slag om de gunst van de lezer was begonnen en daarmee tegelijk de noodzaak tot vrijwillige zelfcensuur. Want een grotere oplage betekende voortaan ook een toenemende belangstelling van adverteerders, die in steeds aanzienlijker mate de winstgevendheid van de media gingen bepalen. Zo raakte de pers in een periode van explosieve groei en toenemende vrijheid toch aan handen en voeten gebonden. Oplopende spanningen tussen de exploitatiebelangen van uitgevers enerzijds en geestelijk-culturele belangen van redacties anderzijds leidde alleen bij de liberale *NRC* tot een formeel geregelde onafhankelijkheid van de redactie (1907). Bij de meeste andere kranten zouden redacteuren zich nog decennia lang gekluisterd zien aan het dictaat van de ondernemer en diens broodheren van partij of kerk.

Een dergelijke belangenverstrengeling gold uiteraard met name bij de partijgebonden pers, de sociaaldemocratische niet uitgezonderd, waar een groot deel van de redactionele pagina's werd gevuld met verslagen van partijbijeenkomsten. Het protestantse *De Standaard* was zo ongeveer het persoonlijk geesteskind van Abraham Kuyper, de antirevolutionaire voorman. De band werd nog hechter toen Colijn in 1922 hoofdredacteur werd. De katholieke pers oriënteerde zich op de uitgangspunten van de kerkelijke leiding. Het episcopaat had zelfs benoemingsrechten voor hoofdredacteuren bij *De Maasbode* en een adviserende en controlerende functie bij de inhoud van alle katholieke kranten.

OORLOGSCENSUUR

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog bracht voor de Nederlandse pers een nieuwe opleving. De noodzaak van snelle berichtgeving nam toe, evenals de behoefte aan buitenlandse correspondenten om het publiek op de hoogte te houden van de ontwikkelingen aan het front. De waarde van de krant als nieuwsbron steeg, maar tegelijk werd de regeringscontrole op de pers aangeschroefd, in het teken van de angstvallige handhaving van de Nederlandse neutraliteit in het conflict. Daarbij moest vooral *De Telegraaf* het ontgelden. Niet alleen omdat het blad als ongebonden een gemakkelijker doelwit was, maar vooral omdat de krant zich plot-

seling als fel anti-Duits ontpopte.[10] Maar ook de oorlogvoerende partijen strekten hun armen naar de Nederlandse pers uit. Zo werden vele nummers van het *Algemeen Handelsblad* vanwege een voorzichtige voorkeur voor Duitsland in België in beslag genomen en werden anderzijds Nederlandse correspondenten in Duitsland en Oostenrijk in ruil voor positieve berichtgeving financieel ondersteund en met privileges bedacht.

De jaren twintig werden gekenmerkt door een onmiskenbare concentratietendens. De 'onafhankelijke' bladen van weleer groepeerden zich rond enkele machtige persconcerns. Was het uitgeven van een krant op grond van ideële motieven en met handhaving van de eigen politieke integriteit oorspronkelijk behalve van de overheid nog vooral afhankelijk van abonnementsgelden, inmiddels was die afhankelijkheid uitgebreid met die van reclamegelden. Daarmee werden de banden met het kapitaal nauwer: grotere oplagen maakten grotere reclame-inkomsten mogelijk en daarmee kon weer geïnvesteerd worden in een nog groter bereik. Niet langer de abonnees maar de adverteerders bepaalden uiteindelijk de rentabiliteit van de media.

Daarmee lag al heel vroeg in de geschiedenis van de pers het wel en wee van een krant in wezen in handen van die partijen die slechts in media geïnteresseerd zijn als reclamemogelijkheid.[11] Door de groeiende kapitaalsinvestering waarmee de oprichting en instandhouding van een krant voortaan gemoeid was, liep het volgens burgerlijk liberale beginselen zo geprezen vrije spel van maatschappelijke krachten in het persbedrijf al gauw uit op volslagen afhankelijkheid van grote geldschieters. Daarmee was de persvrijheid op het moment dat de vrije verkrijgbaarheid qua aanbod en qua betaalbaarheid een feit was al zo geperverteerd dat deze vrijheid van de vrijhandels-ideologie niets anders meer kon zijn dan de vrijheid van het grootkapitaal. Vanaf hetzelfde moment dat het medium bereikbaar was geworden voor het grote publiek, en zo aan een belangrijke voorwaarde voor het functioneren van de massademocratie werd voldaan, zette een tegengestelde ontwikkeling door van concentratie en monopolisering. Beide aan het kapitalisme inherente tendensen hebben de diversiteit en pluriformiteit van de pers voortdurend belaagd.

De Nederlandse perslords en persbaronnen kwamen in het interbellum bovendrijven met concerns als De Spaarnestad, Neerlandia en De Maasbode (alle katholiek), het Nijgh-concern (liberaal) en De Rotterdammer (antirevolutionair), terwijl alle socialistische dagbladen onder De Arbeiderspers ressorteerden en de populaire kranten onder het Holdert-concern. Deze grote ondernemingen beheersten weldra de markt en kochten verwante kranten op. Om de lokale markten te beconcurreren werden nu ook kopbladen opgezet, edities van een landelijke krant, die de lezer met wat lokale aanvullingen werden aangeboden onder een andere naam. Daarmee kregen vele kleinere dagbladen in de regio's de doodsteek en werd de verschraling manifest.

Zouden de exploitatiekosten van kranten alleen door de lezers worden opgebracht, of zou(den) de gemeenschap(pen) dit via collectieve abonnementen bewerkstelligen, dan zou de pluriformiteit niet afhankelijk zijn van adverteerders, maar van de vraag naar de media.

Sinds de dagbladen evenwel onderworpen zijn aan de gunst van de adverteerders zijn zij - hoewel van nature redactioneel op elkaar aangewezen en elkaar aanvullend - als advertentiemedia gedwongen elkaars lezersmarkt te penetreren en zo elkaar naar het leven te staan. Het resultaat is een economisch darwinisme geworden, waarbij uiteindelijk de meest kapitaalkrachtige ondernemingen zijn overgebleven. De aldus in de hand gewerkte algemene vervlakking werd nog versterkt door de oprichting van het Algemeen Nederlands Persbureau in 1934, dat de tot dan toe opererende particuliere agentschappen overnam.
Intussen lieten de toegenomen nationale en internationale spanningen in de jaren dertig de pers niet onberoerd. De economische en sociale malaise deed de oppositie in de linkse pers toenemen, zeer tot ongenoegen van de confessionele bladen, die de regering steunden. Vooral het communistische *De Tribune* werd nu mikpunt van maatregelen, vooral op aandringen van de katholieke pers die zich ergerde aan artikelen als 'Weg met het kerstfeest' (1930) en karakteriseringen van paus Pius XI als oorlogsophitser. De krant werd geconfronteerd met politie-invallen en het in beslagnemen van de drukpersen.
In 1934 keurde de Tweede Kamer een wijziging van het Wetboek van Strafrecht goed op grond waarvan hardere sancties mogelijk werden tegen geschriften waarin het openbaar gezag, bepaalde bevolkingsgroepen, God, het koningshuis of een bevriend staatshoofd werden beledigd. Met die wijziging stemden ook liberalen en sociaaldemocraten in, omdat zij tevens bedoeld was als middel tegen het opkomend antisemitisme. En hoewel aanvankelijk alleen de linkse pers met de sancties belaagd werd, werd vanaf 1936 ook tegen nationaal-socialistische kranten harder opgetreden. De persen van *Volk en Vaderland* en *Het Nationale Dagblad* werden met enige regelmaat in beslag genomen en verzegeld.
De machtsovername van Hitler had intussen ingrijpende gevolgen voor de internationale verhoudingen. Opnieuw koos Nederland voor strikte handhaving van de neutraliteit en dat betekende de nieuwe muilkorving van de media. Hitler werd als een bevriend staatshoofd beschouwd en belediging van zijn persoon was strafbaar. De Nederlandse pers kreeg bovendien met infiltratie en intimidatie van de zijde van de Duitsers te maken.[12] Nederlandse correspondenten in Duitsland die zich niet conformeerden wachtte een arrestatie op beschuldiging van landverraad en spionage. Nieuwsgaring buiten de gewettigde paden was onmogelijk. Verscheidene Nederlandse kranten werden in beslag genomen, de uitgave van het emigranten-weekblad *Freie Presse* bij de Arbeiderspers werd na een half jaar onmogelijk gemaakt. De Duitse intimidatietactiek leidde ook tot de toename van 'vrijwillige' zelfcensuur, niet alleen in de berichtgeving. Zo plaatsten directie en commissarissen van het *Algemeen Handelsblad* de eigen hoofdredacteur onder curatele van de directie, om de lezer aldus 'onnodig scherpe commentaren' tegen de NSB te besparen. De pogingen van Duitse zijde om elke vorm van kritiek op het nazi-bewind te smoren, werden geleidelijk nadrukkelijker. Na een onderhoud met de Duitse gezant in 1938 riep Colijn de hoofdredacteuren van de grootste dagbladen op zich te matigen. Niet alleen de socialistische, ook de confessionele en liberale

persorganen getuigden volgens de Duitsers van een vijandige houding jegens het Derde Rijk.
De Duitse inval in Nederland maakte een einde aan de vrijheid die de pers nog restte. De totale gelijkschakeling was een kwestie van tijd en zoals bekend heeft de houding van het officiële perswezen menige zwarte bladzijde toegevoegd aan het boek over de omvangrijke collaboratie van de Nederlandse bevolking met de bezetter. Het voortbestaan van de ondernemingen werd gesteld boven persvrijheid, nieuwsverspreiding en zelfs boven de eigen levensbeschouwing. Als reactie op dit beginselloze opportunisme van de gevestigde bladen ontstond echter ook een illegale pers, die na verloop van tijd belangrijk tegengif kon bieden op de inwerking van de nazi-propaganda, die via de oude vertrouwde persorganen het weerstandsvermogen van de bevolking probeerde te ondermijnen.

ZUIVERING EN ONTZUILING

De houding van het gros van de journalisten tijdens de bezetting kan gezien worden als een voortzetting van hun onderwerping aan de economische machthebbers, die de informatievoorziening van de bevolking in feite beheersten. In de illegale pers en kringen daaromheen is tijdens de oorlog enig besef doorgebroken van de diepere oorzaken van de massale collaboratie van het perswezen.[13] Het lag dus voor de hand dat vanuit deze bladen gewerkt zou worden aan een structuurverandering van de pers. De redacties van *Het Parool* en *Vrij Nederland* beraamden met enkele onverdachte SDAP-ers en ministers van de regering in ballingschap maatregelen om na de bevrijding de verknoping van informatievoorziening en kapitalistische belangen te doorbreken. De illegale bladen zochten de oplossing daarbij voornamelijk in het voortzetten van hun uitgaven na de oorlog op non profit-basis. Men zag daarbij echter over het hoofd, dat bij een handhaving van de kapitalistische verhoudingen ook non-profit kranten geproduceerd dienden te worden voor een markt, die alle produkten van hun eigen karakter ontdoet en ze gelijkschakelt tot wat ze in wezen zijn: koopwaar.

Ook in de verwachting, dat de collaborerende bovengrondse pers na de oorlog geen voet meer aan de grond zou krijgen werden zij teleurgesteld. De bepaling dat nieuwe verschijningsvergunningen alleen mochten worden geweigerd als ongezuiverde medewerkers in de nieuwe organisatie werden opgenomen maakte een einde aan de verwachting, dat de zuivering zich zou uitstrekken tot de kranten en hun ondernemingen zelf. Na heftige discussie werd in 1947 een Noodvoorziening Perswezen van kracht, die een tijdelijk naamsverbod en onteigening van ondernemingen mogelijk maakte.[14] Die maatregel trof vooral *De Telegraaf*, die aanvankelijk voor twintig jaar een naamsverbod kreeg opgelegd. Daarnaast werden de bezitingen van de krant onteigend en legde de staat beslag op een kwart van de aandelen van het concern. Maar al in september1949 kon de uitgave hervat worden. Intussen had echter het nieuwe Algemeen Dagblad het gat in de markt voor een belangrijk deel opgevuld.
Uiteindelijk bleek bij het aanbreken van de jaren vijftig dat de vooroorlogse verhoudingen binnen het perswezen nauwelijks veranderingen hadden ondergaan. De grote krantenconcerns hadden weldra de touwtjes als vanouds in han-

den. De gunstige conjunctuur maakte een volle ontplooiing van de strijd om de lezers en de adverteerders mogelijk.
Aan het eind van de jaren vijftig waren de marktverschuivingen alweer zodanig ingrijpend geworden, dat een sterke concentratietendens waarneembaar werd. De opmars van de opiniepers en de gratis huis-aan-huis bladen deden de dagbladpers in toenemende mate concurrentie aan, naast de sterk groeiende populaire pers. De gestage ontzuiling van de samenleving dwong directies en redacties het roer om te gooien van ideologische fundering naar algemenere redactionele formules.
Vanaf de jaren zestig werd het redactiebeleid van de grote publieksbladen op basis van marktoriëntatie en onderzoek onder de lezers uitgestippeld. De tegemoetkoming aan de behoefte van de lezer ging veelal gepaard met een verlies van identiteit. Het waren met name de 'neutrale' bladen *De Telegraaf* en *Algemeen Dagblad* die het beste inspeelden op de nieuwe situatie. Zij slaagden erin hun oplage gedurende de jaren zestig te verdubbelen. In diezelfde tijd vertoonden de oplage van de landelijke richtingbladen nauwelijks enige groei. Hun rentabiliteit daalde intussen onrustbarend. Verdergaande concentratie was het gevolg ten koste van landelijke bladen (*De Tijd/Maasbode, Het Vrije Volk*) maar vooral bij de regionale dagbladen, dunde de bestaande diversiteit en pluriformiteit danig uit. Van de ruim tachtig zelfstandige ondernemingen vlak na de oorlog, bleven er aan het eind van de jaren zeventig nog slechts 25 over. Een groot deel van de markt was toen in handen van enkele concerns.
Intussen was de afhankelijkheid van adverteerders vergroot tot tweederde van de inkomsten. De invoering van reclame op de tv in 1967 en uitbreiding van de radioreclame in 1968 zou dan ook het einde van een nog enigszins pluriforme dagbladpers in Nederland hebben betekend als niet besloten was tot een compensatieregeling, die vaste percentages van de advertentie-opbrengsten van de audiovisuele media naar de dagbladpers deed sluizen. Daarnaast werd in 1974 een Bedrijfsfonds voor de Pers opgericht voor overheidssteun aan noodlijdende bladen. Ook in 1983 kwam de overheid met een advertentiecompensatieregeling, waarvan kleine regionale bladen maar ook grote landelijke met structurele problemen, zoals *Trouw* en *Het Parool* hebben geprofiteerd. De verhouding tussen inkomsten uit advertenties en abonnementen/losse verkoop was toen overigens bij de meeste concerns al verregaand verbeterd tot fifty-fifty.[15]
Zo was uiteindelijk de rol van de overheid ten opzichte van de grote publieksmedia geëvolueerd van bestrijder via gedoger tot bewaker van de verscheidenheid. De veronderstelling dat de uniformering en disciplinering, kortom de vrijwillige zelfcensuur van de nationale pers inmiddels zover is voortgeschreden, dat de rol van de overheid die van medegeldschieter niet uitsluit, is niet langer een kwaadaardige. Sindsdien heeft de overheid alle handen vrijgekregen om zich te concentreren op de repressie van in de marges opererende groeperingen als anarchisten en andere revolutionaire stromingen, de muurkrantgroepen, de kraakbeweging en tenslotte de antimilitaristische beweging.[16]

HUIDIGE SITUATIE

Hoewel informatie als maatschappelijk goed niet ondergeschikt gemaakt zou mogen worden aan de wetten van de

markt, heeft de produktie en distributie ervan vooral sinds de Tweede Wereldoorlog een enorme commercialisering doorgemaakt. De greep die godsdienst en ideologie lange tijd op de grote persmedia heeft gehad is verslapt en is in veel gevallen ondergeschikt geraakt aan economische doelstellingen als rentabiliteit, schaalvergroting, bedrijfscontinuïteit. Nog altijd gaat het proces van concentratie door. Lokale dagbladen zijn over de hele linie verdwenen, of opgegaan in regionale bladen.

Het beeld van de regionale pers laat spoedig nog slechts een blad of drie, vier per provincie zien. Een deel is al in handen gevallen van het Telegraaf-concern, dat driftig het nieuwe jachtgebied afstruint.[17] Landelijk wordt de koek (totaal 1,9 miljoen) nog slechts gedeeld door de populaire massapers *Telegraaf* en *AD* enerzijds (gezamenlijke oplage nu 1,1 miljoen) en vier kwaliteitskranten anderzijds (met samen zo'n 800.000), waarvan er twee, *Het Parool* en *Trouw* nog altijd in de gevarenzone verkeren. En het treurigste daarbij is, dat de onderlinge verschillen tussen de kranten in alle categorieën steeds geringer worden. In de journalistieke wereld wordt verwacht dat er binnen enkele jaren nog slechts drie of vier grote persconcerns zullen overblijven.[18] Momenteel is dat aantal nog zeven: Holding De Telegraaf (marktaandeel 24 %), NDU (17 %), VNU (16,5 %), Wegener Tijl ODC (13 %), Perscombinatie (12 %), Noordelijke Dagblad Combinatie (5,4 %) en Sijthoff Pers (4%). Habermas' en Enzensbergers bewustzijnsindustrie is een feit geworden![19]

Toenemende concentratie betekent ook dat concerns in toenemende mate met gecombineerde persdiensten en gezamenlijke documentaire afdelingen werken, hetgeen de pluriformiteit opnieuw onder druk zet. Voeg daarbij het feit, dat de Nederlandse kranten en omroep gebruik maken van hooguit vijf of zes persbureaus en steeds vaker bezuinigen op eigen correspondenten (behalve vooralsnog *NRC-Handelsblad* en *Volkskrant*) en het beeld van vergaande en permanente versnijding is compleet. In sommige grote regionale kranten is het tegenwoordig zelfs de gewoonste zaak om de bron van een internationaal bericht over bijvoorbeeld gevechten in Afghanistan eenvoudig toe te lichten als: (AFP/RTR/ANP/AP), hetgeen staat voor Agence France Presse, Reuter, Algemeen Nederlands Persbureau, Asociated Press.[20] Daar ontbreekt in dit voorbeeld alleen DPA: Deutsche Presse Agentur nog aan. Die correspondent kon niet meer in dezelfde taxi zeker.

Ook bij de weekbladen is de spoeling steeds dunner geworden. *HP* en weekblad *De Tijd* zijn gefuseerd. Of de overname van *De Krant op Zondag* en ombouw tot *HP/De Tijd op zondag* zal aanslaan, is nog onduidelijk. De oplage van *Vrij Nederland*, het enige weekblad dat nog veel aan actieve research-journalistiek doet, is zich na een aanvankelijke keldering nu aan het stabiliseren. *Elseviers Magazine* en *Elseviers Weekblad* zijn in elkaar geschoven, maar de oplage loopt nog altijd terug. De Groene is een welhaast marginaal blad geworden, waarvan de oplage die van het allang gesneuvelde *De Nieuwe Linie* in haar nadagen dicht begint te naderen.

De gratis huis-aan-huisbladen, waartoe hele groepen in de verarmde lagen van de samenleving zich veroordeeld zien, bieden zelden of nooit een reëel alternatief voor het uit nood opgezegde dagblad, alleen al op grond van het feit dat de prijs van kwalitatieve berichtgeving

en volledige afhankelijkheid van reclamegelden elkaar niet verdragen. Dit soort bladen kan daarom maar heel selectieve informatie bieden. Het toenemend werken met advertorials (gesponsorde pseudo-berichtgeving) in diverse varianten in deze bladen draagt op den duur ongetwijfeld bij tot een verder verlies aan onderscheid tussen ook deze media.
Bij de radio en televisie, die vanouds vanwege hun publiekrechtelijke status (kijk- en luistergelden) en geringere produktiekosten minder met economische mechanismen kampen is de commercialisering intussen ook hard aan het oprukken. Sinds het ledencriterium en de hoeveelheid zendtijd in de omroepwet (1969) gekoppeld zijn is het 'Meer leden, meer zendtijd, meer TROS' voor alle omroepen gaan gelden en heeft het belang van het omroepbedrijf - voortbestaan bij de gratie van populariteit - voorrang gekregen boven de oorspronkelijke doelstelling, namelijk te fungeren als spreekbuis van bevolkingsgroepen. Met het geleidelijk toelaten van steeds sterkere commerciële elementen in het omroepbestel tot geheel van reclamegelden afhankelijke omroepen neemt de vertrossing zodanige vormen aan, dat bijna geen enkel programma op prime time nog informatiewaarde heeft. De resterende informatie wordt bovendien in veel gevallen ook nog in een of andere amusementsformule verpakt. Ook hier is derhalve verschraling en uniformering troef.
De opkomst van de regionale omroepen in de afgelopen jaren en de wedergeboorte van lokale stations lijkt enig soulaas te bieden aan de landelijke omroep-verarming en die van de dagbladen. Alleen wat regionaal of plaatselijk nieuws betreft kunnen zij echter iets extra's bieden, want stuk voor stuk hebben zij zich voor het overige nieuws opgehangen aan het ANP-monopolie. Ook bij de regionale/lokale omroep wordt de exploitatie in toenemende mate afhankelijk gemaakt van reclamegelden en sponsors en zijn vooral gemeentelijke overheden vaak geneigd slechts met startsubsidies over de brug te komen, in afwachting van plaatselijke reclame-inkomsten. De gevolgen voor de programmering laten zich raden: ook lokale adverteerders willen tussen amusement gemonteerd worden. Het beeld van de almaar groeiende eenheidsworst en het verlies aan pluriformiteit en diversiteit wordt nog bedreigender door de monopolisering van de ontvangstfaciliteiten via kabelnetten, waar plaatselijke of regionale overheden bepalen wie er wanneer en tegen welke prijs gebruik van mogen maken, zowel aan de ontvangende als aan de distribuerende kant. Het alternatief van een satellietantenne ligt voor velen nog niet binnen financieel bereik. Maar zelfs dàn: ook van de BBC, ZDF of TV-5 werden we tijdens de Golfoorlog niet echt wijzer. Hoezo, onafhankelijke pers?

NOTEN

(1) Constandse heeft aan zijn motieven destijds slechts in beperkte kring lucht gegeven, omdat het klimaat voor een openbare discussie volledig verziekt was. Van Doorns vertrek liet zien, dat een fatsoenlijke verdediging tegen verwijten van antisemitisme waar het om antizionisme gaat inderdaad onmogelijk is. (2) Kees Brinkman in *VeeDee/Amok* 1/1992. Utrecht, Esdoornstraat 14, 3551 AJ. (3) E. Diemer in *Vrijheid van drukpers*, jaarboek 1976 van de grafische industrie. Red.: N. Scheepmaker. Amsterdam, 1976. (4) Mariëtte Wolf, *Vrijheid onder druk. Een beeld van de persvrijheid in Nederland.* Nederlands Persmuseum/Stichting beheer IISG. Amster-

dam, 1989. Diverse (historische) fragmenten in dit artikel zijn gebaseerd op deze bron. (5) Zo M. Schneider in *De Nederlandse krant*. Amsterdam, 1968[3e]; maar ook nog samen met Joan Hemels in *De Nederlandse krant 1618-1978*. Baarn, 1979[4e]. (6) Zie bijvoorbeeld C. H. Jansen in *Politiek en dagbladjournalistiek*. Muiderberg, 1987. (7) A.J.C. de Vrankrijker, *Het wervende woord. Geschiedenis der socialistische week- en dagbladpers in Nederland*. Amsterdam, 1950. (8) Volgens H.J. Scheffer in diens biografie van de oprichter van De Telegraaf en De Courant: *Henry Tindal, een ongewoon heer met ongewone besognes*. Bussum, 1976. In dit boek ook interessante passages over de contacten van Domela Nieuwenhuis met Tindal, wiens zus was gehuwd met een omstreden RvA-medewerker van het eerste uur, Hans von Barnekow. (9) Jan Blokker, *De wond'ren werden woord en dreven verder. Honderd jaar informatie in Nederland 1889-1989*. Deventer/Amsterdam, 1989. (10) Jan van der Plasse, 'Een eeuw De Telegraaf' in *De Journalist* 22 en 23/1992. (Amsterdam). Hij haalt hierin o.a. een uitspraak uit 1954 van L.J. Rogier aan over de Telegraaf in WO I: "De krant die haar ziel - of wat zij ervoor in de plaats had - verkocht voor wat zilverlingen." Nico Polak kwam in *HP* van 17 september 1979 tot de conclusie dat de krant in feite door Shell was opgekocht en daarom ineens pro-Engels werd. Pas in 1930 kwam aan de Shell-inmenging een einde. (11) Werkgroep Persconcentratie, *Persconcentraties*. Sunschrift 53, Nijmegen 1972. Over de economie van de media is een informatieve studie: Gerard Schuijt, *Werkers van het woord. Media en arbeidsverhoudingen in de journalistiek*. Deventer, 1987. (12) Zie F. van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939*. Groningen, 1989. (13) W.H. Nagel, 'Berechting en zuivering.' In: *Visioen en werkelijkheid, de illegale pers over de toekomst der samenleving*. Den Haag, 1963. (14) Hans van den Heuvel, *De vrijheid van de pers. De overheid en het commerciële handelen van de pers 1944-1949*. Baarn, 1981. Een beduidend kritischer beschrijving van de zuiveringsperikelen is echter te vinden in *Persconcentraties*. Zie noot 11. (15) Joan Hemels, 'De wankele krant. Dagbladen op de drempel van de informatiemaatschappij'. In: *Media in Nederland*. Red.: J. Bardoel en J. Bierhoff. Groningen 1987[4e]. (16) Talrijke voorbeelden in: Wim Hazeu, *Wat niet mocht (1962-1981)*. Amsterdam, 19822e. (17) Wim Verbei in *De Journalist* 2/1993 naar aanleiding van de overname van de Hollandse Dagblad Combinatie door De Telegraaf: "Het leergeld van de afgelopen tien jaar vormt: het is bijna een ijzeren wet dat fusies en overnemingen in de dagbladsector binnen twee tot vijf jaar gevolgd worden door samenvoeging van titels." (18) Id. Wim Verbei: "Een dagbladwereld in handen van drie, wellicht vier concerns. (-) Kan de journalistieke praktijk daar een iets actievere rol bij spelen dan die van lethargisch toeschouwer?" (19) Een mooie samenvatting van de typische mediatheorieën uit de jaren zestig, te beginnen met die van Marshall McLuhan, is te vinden in: Ben Manschot, *Media, macht en mensen*. Amsterdam, 1974. (20) Voorbeeld uit het in fusie verkerende *Brabants Dagblad* (VNU) van 1 maart 1993.

COMMUNICATIERECHT EN VRIJHEID VAN MENINGSUITING

Thom Holterman/Joke Pelle

De Nederlandse grondwet (art. 7) bepaalt dat niemand voorafgaand verlof nodig heeft om via de drukpers gedachten of gevoelens te openbaren. Bovendien is er geen voorafgaand toezicht op de inhoud van een radio- of televisieuitzending. Aan deze geparafraseerde verwoording van de grondwettelijke tekst zit niets moeilijks, althans ze laat zich gemakkelijk lezen. Wie echter een oog werpt in de gespecialiseerde juridische literatuur, ziet dat er heel wat gerechtelijke strijd is (geweest) met als toetssteen interpretaties van dat grondwetsartikel. In deze bijdrage worden de hoogtepunten van die strijd beschreven. Het doel is enig inzicht te bieden omtrent de positie die iemand inneemt, als hij met beperkingen in zijn vrijheid van meningsuiting wordt geconfronteerd. Tevens besteden we enige aandacht aan het mediarecht.

Een van de eerste dingen die moet worden gedaan om de grondwettelijke tekst te begrijpen, is de bandbreedte (wat blijkt er allemaal wel of niet onder een bepaalde term te vallen?) van woorden te achterhalen. Wat valt bijvoorbeeld onder 'drukpers'? Wie de bandbreedte van de term drukpers eng neemt, ziet alleen een machine staan die papier van letters voorziet. Met drukpers is echter bedoeld te verwijzen naar vermenigvuldigingstechnieken. De bandbreedte van het woord drukpers is dus te verruimen op grond van wat zich door de ontwikkeling van de techniek als *functioneel equivalent* voordoet (functioneel = gelet op het doel; equivalent = gelijk of gelijkwaardig aan). Zo is een fotocopieerapparaat of een stencilmachine functioneel equivalent aan 'drukpers'.

In al die gevallen gaat het overigens nog maar om letters (of plaatjes). Nu zijn het natuurlijk niet alleen gedrukte letters waarmee gedachten of gevoelens worden geopenbaard. Dat kan ook geschieden met behulp van spandoeken, affiches, neonletters, sandwichborden, muurkranten, straattheater. Hier gaat het dan om functioneel equivalente zaken ten opzichte van letters, gerold uit een drukpers. Juristen spreken in dit geval over zelfstandige verspreidingsmiddelen van gedachten of gevoelens. Stuk voor stuk zijn dat 'middelen' die in rechterlijke uitspraken als zodanig zijn benoemd. Een voorbeeld.

Een provinciale verordening die over het landschapsschoon waakte, verbood dat aan een gebouw reclame werd aangebracht. Een directeur van een chemische fabriek in Naarden bracht in neonletters aan de toren van zijn fabrieksgebouw de antimilitarische leuze aan: *Nederland ontwapent*. Daarvoor werd hij op de bon geslingerd. De legendarische Haarlemse advocaat Hein van Wijk (hij verdedigde veel dienstweigeraars en was jarenlang lid van de Eerste Kamer voor de PSP) trad in dit geval op als strafpleiter. Het kwam uiteindelijk niet tot een veroordeling omdat de hoogste rechter (de Hoge Raad in dit geval) vond dat de betreffende provinciale verordening verbindende kracht miste wegens strijd met de grondwet (art. 7).

In de vorenbedoelde zaak was onder meer ingebracht dat de grondwet niet op het geval kon slaan omdat neonletters niets met letters van een drukpers van doen hadden. Maar de Hoge Raad, toen hij in 1967 daarover moest beslissen, vond dat er reeds daarom geen verschil was, omdat de neonletters als middel van bekendmaking van een mening in het maatschappelijke verkeer dezelfde functie hadden als het gebruik maken van het gedrukte woord. De Hoge Raad nam dus een functionele equivalentie aan.

OPENBAREN

Het is op grond van het voorgaande te voorbarig te denken dat er geen beperkingen zijn aan te brengen op de vrijheid van meningsuiting. Om daar iets over te zeggen moeten we aandacht schenken aan het begrip *openbaren* dat in de grondwetsbepaling voorkomt. Daarbij gaat het om het zich in druk uiten (plus alle functioneel equivalente verschijnselen zoals hier voor aangeduid). Dat uiten mag niet vooraf beperkt worden. Preventieve maatregelen (censuur) zijn dus niet toegestaan. Maar ná het openbaren, dus achteraf is wel op te treden. Zo is iemand die zijn gedachten uit nadien privaatrechtelijk en/of strafrechtelijk ter verantwoording te roepen. De privaatrechtelijke verantwoordelijkheid kan onder meer

voortvloeien uit het copyright, uit het auteurscontract tussen auteur en uitgever en uit het plegen van een onrechtmatige daad. De strafrechtelijke verantwoordelijkheid kan voortvloeien bijvoorbeeld uit het lopen met een racistische leuze (strafrechtelijk verbod op discriminerende meningsuiting als neergelegd in art. 137c - 137e Wetboek van Strafrecht). *Repressieve maatregelen worden dus niet in strijd geacht met het openbaringsrecht.* Dat zet tamelijk ver door, want als niet in strijd met het openbaringsrecht wordt gezien bijvoorbeeld het tegenhouden van staatsgevaarlijke stukken (art. 2 Postwet). Hoewel het publiek van de betreffende stukken geen kennis heeft kunnen nemen, wordt dat toch als een maatregel van repressieve en niet van preventieve aard gezien ten opzichte van de openbaringsvrijheid. Het tot uitdrukking brengen is niet gecensureerd, de verspreiding is voorkomen... Er is dus nog een andere soort maatregelen, evenmin in strijd geacht met art. 7 van de grondwet. Dat zijn de elementen die met het verspreidingsrecht samenhangen. Waar gaat het om?

Het is allemaal mooi en aardig dat het openbaringsrecht niet mag worden beperkt, maar wanneer er geen papier mag worden verkocht of wanneer er geen pamfletten of boeken over straat mogen worden vervoerd om die te distribueren, dan is daarmee de uitoefening van het openbaringsrecht feitelijk illusoir geworden. Er moet dus de feitelijke gelegenheid zijn om gedrukte stukken te verspreiden en om een mening in het openbaar aan het publiek bekend te maken. Daarvoor worden allerhande spreidingsmiddelen gebruikt.

Het *verspreidingsrecht* is in zekere zin te zien als een afgeleid recht van het openbaringsrecht. Als binnen het verspreidingsrecht wèl beperkingen kunnen worden opgenomen, dan mogen die dus niet zo ver gaan dat dit de nekslag is voor het openbaringsrecht. Het college van B&W van de gemeente Nuth heeft die slag eens gepoogd uit te delen. Het betreffende college nam in een besluit op dat drukwerk alleen mocht worden verspreid op dinsdag- en woensdagochtend tussen 9 en 11 uur. Ook hier werd iemand opgepakt die dat verbod overtrad. Maar uiteindelijk kwam het niet tot een veroordeling omdat de Hoge Raad, in 1953 oordelend, het besluit van B&W in strijd achtte met de grondwet, daar dat besluit door de beperking van het verspreidingsmiddel geen gebruik van enige betekenis overliet.

Het zijn met name de decentrale wetgevers, zoals de gemeenteraden en de Provinciale Staten, die de beperkingsmogelijkheden 'beheersen'. Zij zijn bijvoorbeeld bevoegd om voorschriften uit te vaardigen die in het belang van de openbare orde, in het bijzonder ter beveiliging van het verkeer, nodig zijn. Die beperkingsmogelijkheden bevinden zich steeds in de sfeer van het verspreidingsrecht. En omdat het verspreidingsrecht een afgeleide is van het openbaringsrecht mogen die beperkingsmogelijkheden niet zo ver gaan dat er geen gebruik van enige betekenis overblijft, zo zagen we.

De bedoelde beperkingen richten zich steeds op de *ruimtelijke* wereld; ze mogen zich niet bewegen op het vlak van de *geestes*wereld. De beperkingen kunnen dus niet een inhoudelijk criterium hebben, want dan zou een decentrale wetgever zich met de gedachten of de gevoelens zelf gaan bezighouden. Iets dergelijks is aan de orde in het volgende geval.

De gemeenteraad van Sittard verbood in de jaren vijftig het verspreiden van afbeeldingen 'geschikt om de zinnelijkheid te prikkelen'. Deze bepaling hield de hoogste rechter voor onverbindend omdat die in strijd was met de grondwet, daar deze beperking zich inliet met de *inhoud* van wat werd geopenbaard.
De fatsoensrakkerij stak vijftien jaar later, maar nu in Amsterdam, opnieuw de kop op. Dat was in het geval van de 'vunze platen' van Aat Veldhoen en geschiedde in naam van de vreselijke gemeenschap...(het afbeelden van vrouwelijk en mannelijk naakt, 'in ieder geval twee naakte mensen die vleselijk gemeenschap met elkaar hebben', zo formuleerde de Amsterdamse officier van justitie). Die zaak speelde omdat Robert Jasper Grootveld met een bakfiets, waarop zich de prenten van Veldhoen bevonden, door Amsterdam trok om die prenten te verspreiden. Daarop was ten laste gelegd het overtreden van een inmiddels geschrapt artikel (451 bis) uit het Wetboek van Strafrecht. Dat artikel behelsde het verbod om afbeeldingen aan de openbare weg te plaatsen geschikt om de zinnelijkheid van de jeugd te prikkelen. In die zaak trad als getuige-deskundige op de spraakmakende criminoloog W.H. Nagel (ook bekend onder zijn schrijversnaam J.B. Charles), wiens verklaring door hem is samengevat in de uitspraak: Waartoe heb ik mijn zinnen, als zij niet geprikkeld mogen worden? (de affaire is behandeld en uitgebreid gedocumenteerd terug te vinden in het in die tijd verschijnende tijdschrift *Ratio*, juli/aug. 1964).
Wie op de verschillende zaken let die zich hebben afgespeeld, kan het volgende opmerken. Een aanmerkelijk deel van de gevestigde orde (belichaamd door de centrale en decentrale wetgevers, de vervolgende officieren van justitie en de lagere rechters) heeft vaak het verspreidingsrecht zo ingevuld dat er strijd ontstond met de grondwet. De aanleiding van die strijd draaide veelal om het uiten van een *afwijkende gedachte* (bijvoorbeeld een antimilitaristische) of een *afwijkend gevoelen* (bijvoorbeeld 'zinneprikkeling'), afwijkend althans van wat de gevestigde orde als acceptabel vond. Vaak troffen we daarbij een bepaald deel van de gevestigde orde aan de zijde van de aangeklaagde partij aan, zoals de leden van de Hoge Raad, ter bescherming van het kunnen uiten van een 'afwijkende' gedachte. Het moet voor anarchisten paradoxaal zijn te ervaren dat voor de mogelijkheid van het uiten van een afwijkende mening, de bescherming in uitgesproken het recht en de Hoge Raad wordt gevonden...

COMMUNICATIE

De vrijheid van meningsuiting kent overigens een omvangrijker kader dan wat alleen de grondwet biedt. De grondwet beschermt in feite alleen de uitingsvrijheid. Dat is slechts één kant van de communicatievrijheid. De andere kant daarvan wordt namelijk uitgemaakt door de *ontvangstvrijheid.*
De bescherming van de ontvangsvrijheid wordt gevonden in verdragenrecht (met name art. 10 Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en art. 19 Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten). In dat licht laat zich de vraag stellen naar welke communicatiemiddelen er zoal zijn, waarvan enerzijds gebruik is te maken in het kader van de uitingsvrijheid (het openbaren van een mening of gevoelen) èn anderzijds in het kader van de ontvangstvrijheid (het kunnen kennisdragen van een door een ander

geuite mening of gevoelen). In het bijzonder heeft dit laatste aspect gespeeld in juridische gedingen rond de diverse antenne-verboden (zoals opgenomen in gemeentelijke verordeningen of in een koop- of huurcontract). Die problematiek laten we hier rusten. Eén ding valt nog toe te voegen. Omdat er geen omvattende opsomming is te geven van alle communicatiemiddelen, geldt ook hier het beginsel van de functionele equivalentie. Dit betekent dat als er met betrekking tot één bepaald communicatiemiddel iets is geregeld, dan geldt dat ook voor wat daaraan functioneel equivalent is. Dus waar er in de grondwet sprake is van televisie-uitzendingen omvat dat bijvoorbeeld ook teletekst, de kabelkrant en abonnee-tv. Het betreft hier eenzijdig gerichte communicatievormen. Interactieve vormen zoals teleshopping, dataverkeer en telexdiensten vallen niet onder het bereik van art. 7 van de grondwet.

De grondwet verdeelt in art. 7 de aandacht omtrent de vrijheid van meningsuiting over de drukpersvrijheid en het verbod van censuur op de inhoud van radio- en televisieuitzendingen. Hoewel we de krant, radio en televisie op één hoop in de vorm van massamedia tegenkomen, gaat de Mediawet bijna uitsluitend over de verzorging van radio- en televisieprogramma's en de omroepbijdrage. Daarnaast vindt men er de steunverlening aan persorganen in geregeld. Het mediarecht handelt dus bijna volledig over radio en tv. Daarover nog enkele opmerkingen.

De Mediawet beoogde een 'grote' wet te zijn, waarin alle mediavormen geregeld zouden worden: pers, radio en televisie en de nieuwe media, zoals bijvoorbeeld teleshopping. Het grootste deel van de Mediawet bestaat uiteindelijk uit een enorme hoeveelheid regels. Deze regels gelden niet voor de pers, omdat de vrijheid hiervan al lang is geaccepteerd en verschillende rechters duidelijk hebben gemaakt wat die vrijheid inhoudt (zie hiervoor). De regels gelden ook niet voor de nieuwe media, omdat de technologische ontwikkelingen (nog) niet in wetten kan worden vastgelegd. Nee, het overgrote deel geldt voor televisie.

De overheidsregulering ten aanzien van radio en televisie wordt gemotiveerd met het argument dat de zendtijd vanwege de schaarste aan etherfrequentie (eerlijk) verdeeld dient te worden onder de verschillende stromingen die in de Nederlandse bevolking bestaan. Met de komst van de kabel en de sateliet is de technische schaarste echter voor een belangrijk deel opgeheven. Daarmee is een reden voor overheidsregulering weggevallen. Vervolgens is dan de vraag te stellen, in hoeverre de overheid de bevoegdheid heeft alleen op grond van het in stand houden van een pluriform omroepbestel, de toetreding tot dat omroepbestel, de inhoudelijke vereisten en het gebruik van kanalen te reguleren. Zo heeft de overheid tot eind jaren tachtig geprobeerd buitenlandse programma's tegen te houden. De hoogste rechter en ook de Europese rechter heeft dit verbod uiteindelijk doorbroken.

Het omroepbestel is zo langzamerhand uit zijn voegen gegroeid. Buitenlandse programma's moeten worden toegelaten. Commerciële omroep is inmiddels toegestaan. De drie bestaande televisienetten worden gereorganiseerd. Deze regelgeving is niet strijdig met art. 7 van de grondwet, zolang er geen sprake is van censuur. Maar duidelijk is dat de overheid wel heel ver gaat met zijn be-

moeienis en regelzucht. De overheid vindt deze regels nodig omdat de communicatievrijheid ook betekent dat de ontvanger recht heeft op onafhankelijke informatie en ook naar een balletvoorstelling of een klassiek concert op televisie moet kunnen kijken. Om dit te realiseren, vindt de overheid, heeft zij een 'zorgplicht' om de vrijheid van meningsuiting ook van die kant te verwezenlijken. Adverteerders kunnen op televisie via de STER reclame uitzenden. Deze mogelijkheid betekende dat de reclame in de pers terugliep. Kranten en tijdschriften leden zodoende verlies van reclame-inkomsten. Om dit verlies te compenseren, krijgt de pers een percentage van de STER-inkomsten. Dit is geregeld in de Mediawet. In dat geval is er een Bedrijfsfonds voor de Pers opgericht, dat (onder voorwaarden) aan persorganen financiële steun kan verlenen. Die steun geldt voor nieuw op te richten persorganen, maar ook voor bestaande pers, die in financiële nood verkeert. Net als bij televisie-omroep is de doelstelling hiervan het behouden en bevorderen van de pluriformiteit. Van geld uit het Bedrijfsfonds is kort geleden ook de uitgave betaald van een blad dat ooit door Domela Nieuwenhuis werd opgericht: *De Vrije (Socialist)*. Pluriformiteit wordt dus ruim uitgelegd. Kernpunt is dat voor het openbaren van meningsuitingen nimmer voorafgaand verlof nodig is. Daarmee hangt de door juristen algemeen gedeelde visie samen dat wat verspreidingsrecht heet slechts in die mate mag worden beperkt voorzover daardoor de effectuering van het openbaringsrecht niet in gevaar komt.

De *juridische* discussie over de omvang van de vrijheid van meningsuiting heeft vaak als startpunt de vraag of de beperking die een decentrale wetgever in een voorschrift neerlegt niet strijdig is met wat grondrechten beschermen of garanderen. We spreken hier over communicatievrijheid die twee zijden heeft, uitingsvrijheid en informatievrijheid. De term mediarecht suggereert door de naamgeving het brede veld van communicatievrijheid te bestrijken, maar raadpleging van de Mediawet leert dat het beperkt is tot radio en televisie 'maken'.

Er is opgemerkt dat het grondrecht van de vrijheid van meningsuiting juist de *afwijkende* gedachte beschermd, waarbij dat recht met name door beslissingen van de hoogste rechter is ontwikkeld. Paradoxalerwijs blijken anarchisten onder omstandigheden dus beschermd te worden door het recht en de elite onder de juristen. Dat de wetten van de markt (commercie) het anarchisten op mediagebied bijzonder moeilijk maken, is overigens een andere kwestie.

LITERATUUR

(1) We zien hier af van het op traditionele wijze citeren van teksten. Maar ere wie ere toekomt: ten behoeve van deze bijdrage is uitbundig gebruik gemaakt van: P.W.C. Akkermans, A.K. Koekkoek, *De Grondwet, Een artikelgewijs commentaar*, Zwolle 1992 (tweede druk), met name art. 7 Gw. als samengesteld door B.P. Vermeulen en J.J.A. Pelle (p. 146-198); M.C. Burkens, H.R.B.M. Kummeling, B.P. Vermeulen, *Beginselen van de democratische rechtsstaat. Inleiding tot de grondslagen van het Nederlandse staats- en bestuursrecht*, Zwolle 1992 (tweede druk; p. 218-223); R. de Winter, *De overheid*, Den Haag 1991, (p. 151-158). In die teksten vindt men een grote hoeveelheid relevante andere teksten genoemd. Men treft er ook een uitgebreide behandeling aan van de jurisprudentie, waarvan wij veelal op impliciete wijze gebruik maakten. Een oude verhan- deling over het onderwerp vindt men bij P. Dresen, *De vrije meningsuiting. Een onderzoek naar het wezen van het recht der vrije meningsuiting en zijn regeling in de wetgeving*

op de hedendaagse communicatiemiddelen voornamelijk in Nederland, Amsterdam 1949. Een moderne verhandeling, waarin bijvoorbeeld ook uitgebreid de 'zaak Kalma' aan de orde komt (Kalma was de Rotterdamse hoofdinspecteur van politie die als PSP-er aan een door 'links' georganiseerde demonstratie deelnam en daarom onder druk werd gezet om het corps te verlaten) en waarin een aantal politieke issues uit de jaren zeventig worden behandeld, is van J.A. Peters, *Het primaat van de vrijheid van meningsuiting. Vergelijkende aspecten Nederland-Amerika*, Leiden 1981, (diss.). Zojuist verscheen over dit onderwerp het proefschrift van R. de Winter, *De heersende leer. Honderd jaar verspreidingsjurisprudentie 1892-1992*, Den Haag 1993.

DE BETEKENIS VAN DE ANARCHISTISCHE PERS VOOR DE ANARCHISTISCHE BEWEGING*

Rudolf de Jong

De vorige keer dat er in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis een bijeenkomst was die betrekking had op het anarchisme was de aanleiding niet het honderdste nummer van een tijdschrift, maar de eerste druk van het boek Gebroken wit. De politiek van de kleine verhalen. *Hierin werd betoogd dat de 'grote verhalen', de grote ideologiëen - óók het anarchisme - tot het verleden behoren. Dat was evenwel geen reden om te treuren. De verschillende auteurs van het boek toonden aan dat men heel goed in deze samenleving en met gebruikmaking van de technische en andere mogelijkheden die deze samenleving biedt, op allerlei concrete terreinen praktisch en op vrijheidslievende wijze bezig kan zijn: kleine verhalen, die je zelf moet - en kan - maken.*

Goed, ik zat op een zondagmorgen voor die conferentie over de 'kleine verhalen' braaf in *Gebroken wit* te lezen toen ik iets in de bus hoorde vallen. Dat kon alleen het *Zondagsblad* zijn, een advertentiekrant die aantrekkelijk wordt gemaakt met sensationele berichten, van een, zelfs voor Nederland, opmerkelijke laag niveau. Maar u kent mij. Ik liet ogenblikkelijk de kleine verhalen de kleine verhalen en spoedde mij naar de brievenbus. Het blad bleek zichzelf zo niet overtroffen dan toch ondertroffen te hebben met een kop, luidende 'Vriendin van prins Hendrik was Zwitserse spionne'.
- In wat voor een tijd leven wij!, zo riep ik uit. (Het was kort voor mijn zestigste verjaardag en ik oefende dus vast in oude-mannetjes-jargon; dus:)
- In wat voor een tijd leven wij, dat een krant die geacht wordt sensatie en onthullingen, heet van de naald te brengen, aan komt zetten met een verhaal over iemand die al meer dan een halve eeuw dood en begraven is en waarvan iedereen tijdens zijn leven wist, en ook wel accepteerde en respecteerde, dat deze prins Hendrik weliswaar een brave prins, maar daarom nog geen brave Hendrik was. Teleurgesteld keerde ik terug naar mijn kleine verhalen. Daarbij bedacht ik, als een variant op Marx beroemde uitspraak dat de godsdienst opium van het volk is, dat al die sensatie- en societyverhalen een soort van

* Tekst van een lezing gehouden op het door *De AS* georganiseerde symposium over de anarchistische pers op 30 januari 1993 in Amsterdam.

surrogaat en vlucht 'kleine verhalen' zijn voor de mensen die niet in staat zijn zelf hun eigen kleine verhalen te maken. En toen bedacht ik: eigenlijk vind je in de anarchistische pers ook heel wat vlucht- en surrogaatverhalen, zelfs een vluchten in het abstracte en negentiende eeuwse 'grote anarchistische verhaal' uit onvermogen een libertair en realistisch standpunt te formuleren over hedendaagse zaken. En daarna bedacht ik weer (u ziet, ik ben een doordenkertje): je zou eigenlijk de hele anarchistische pers ergens in een driehoek kunnen plaatsen, waarvan de punten gevormd worden door, bovenaan, het 'grote verhaal' van het anarchisme, linksonder een echt 'klein verhaal' dat het maken en in stand houden van elk blad is en rechtsonder het surrogaat 'kleine verhaal'. Alle anarchistische bladen van vroeger en nu zijn wel ergens in die driehoek te vinden en verschuiven van plaats binnen die driehoek. En tenslotte bedacht ik: daar zouden wij ook eens een symposium over moeten houden. En dat doen wij dus vandaag.

Aan de driehoek voeg ik meteen drie andere punten toe; drie functies, aspecten die de libertaire pers altijd heeft.

1. *Verbreding van de idee,* de verspreiding van de pers, de functie van propaganda en agitatie.
2. *Verdieping van de idee,* de theorie en de cultuur in brede zin.
3. *Beweging,* de pers als bewegings- en actiekrant.

Soms zijn alle drie de functies in één blad verenigd en in elk blad is wel iets van alle drie terug te vinden. Ook een 'verdiepings'blad als *De AS* houdt een stuk verspreiding in en zou zelf graag wat meer verspreid willen worden. En iets van 'beweging' komt men tegen in de rubriek 'Bladeren', ongetwijfeld zowel de eerstgelezen als de meestgelezen rubriek. Bovendien is, zoals gezegd, elke krant een klein verhaal op zich, een stuk actie, waarvoor vaak grote offers werden en worden gebracht. Alvorens nu nader op deze drie functies in te gaan, wil ik enkele algemene opmerkingen over de betekenis van de anarchistische pers voor het anarchisme maken.

Om te beginnen is die betekenis groot, ontzaglijk groot, geweest en, paradoxaal, mede daardoor is die betekenis, althans van bepaalde bladen, ook wel eens overschat. Men mag de beweging ook niet gelijkstellen met het totaal van de pers. Er is altijd veel meer geweest dan dat, aan strijd, aan inzet, aan leven. De betekenis van de pers hangt samen met de structuur van de beweging, die, zoals bekend, nooit en nergens het karakter van een strakke of uniforme organisatie had. De betrekkelijk nieuwe, sociologische term 'netwerken' had echter uitgevonden kunnen worden om de structuur van de anarchistische beweging te karakteriseren. En in de netwerken zorgde de pers voor twee onontbeerlijke zaken: verscheidenheid en continuïteit.

Ik begin met de verscheidenheid, die in een vijftal vormen te onderscheiden is.

Geografische verscheidenheid, met lokale en regionale bladen naast nationale.

Verscheidenheid van soort en karakter, van vliesdunne agitatieblaadjes tot dikke wetenschappelijke (er althans wetenschappelijk uitziende) tijdschriften.

Verscheidenheid van richting of doel, zoals christenanarchisme, antimilitarisme, syndicalisme enz.

Bladen van organisaties, uitgegeven door en onder verantwoordelijkheid en controle van anarchistische organisaties tot eenmansbladen in eigen beheer, met daartussen allerlei vormen met lossere

en hechtere groepen achter het periodiek. Tenslotte een heel andere vorm van verscheidenheid: ruzies die in bladen worden uitgevochten en ruzies om bladen. Soms gaan die over heel principiële zaken, soms zijn ze heel ordinair en weinig anarchistisch, zodat wij rechts beneden in onze driehoek belanden.

Juist door de verscheidenheid stonden de verschillende periodieken elkaar minder in de weg dan binnen de beweging zelf wel eens gedacht is. De bladen werden vaak naast elkaar gelezen. Zo werden in het gezin van mijn grootvader, een Amsterdamse vuilnisman met volwassen zoons, rond 1900, de volgende bladen gelezen: het *Volksdagblad*, dat nauw verbonden was met de arbeidersbeweging, met name met het revolutionaire syndicalisme; *De Klok*, een regionaal revolutionair weekblad uit Gorredijk (waar mijn grootouders vandaan kwamen), het vrijdenkersblad *De Dageraad*, een vrijzinnig kritisch weekblad *De Controleur*, enigszins te vergelijken met *De Groene* (een zoon nam het gratis van de drukkerij mee), het satirische blad *De Roode Duivel* en de culturele, populair-wetenschappelijke bladen *Morgenrood* en *Levensrecht* (die overigens nooit tegelijkertijd zijn verschenen). In deze opsomming ontbreekt *De Vrije Socialist*. Ik neem echter aan dat die ook gelezen werd.[1]

CONTINUÏTEIT

De continuïteit acht ik de belangrijkste functie van de pers. Deze zorgde tevens voor een zekere stabiliteit in het vaak los samenhangende netwerk. In de geschiedenis van de anarchistische pers komt men veel zeer lang bestaande namen van bladen tegen en bij naamsveranderingen ziet men soms een continuïteit in de traditie.

De Vrije Socialist die nu, althans voorlopig, verdwenen is, is voor Nederland het meest sprekende voorbeeld van een lang lopende titel. Van 1898 tot 1950 is het met ups en (meer) downs door twee mensen geredigeerd: Domela Nieuwenhuis en Gerard Rijnders. En wanneer men het als een voortzetting van Domela's *Recht voor Allen* beschouwt, dan dateert het blad uit 1879. Meer dan vijftig jaar behield het blad hetzelfde karakter en dezelfde formule en nagenoeg onveranderd dezelfde ideologische en geestelijk inhoud. Na de dood van Rijnders veranderde het vele malen van richting en karakter en evenzo van voor de uitgave verantwoordelijke personen, groepen en organisaties. In die ruim veertig jaar sinds 1950 is in ieder geval door heel veel mensen, met grote taaiheid en inzet aan het verschijnen van het blad gewerkt.

De tweede soort van continuïteit, waarbij een traditie gehandhaafd blijft is die van *De Arbeider*. Begonnen als revolutionair 'Socialistisch Weekblad voor de provincie Groningen' werd het orgaan voor het hele noorden en Twente, en vervolgens al ver vóór 1940, toen het moest verdwijnen, landelijk. Na de tweede wereldoorlog zien wij de traditie van het blad terug, eerst in *Socialisme van onder op!*, daarna in *Recht voor Allen*.

Ook internationaal zien wij de continuïteit. Het Engelse *Freedom* bestond in 1987 honderd jaar. Lange tijd was Thomas Keell er de ziel van. Vernon Richards die al in de jaren dertig actief was, drukt nog steeds zijn stempel op het blad. Het Franse *Le Monde Libertaire* is in veel opzichten de voortzetting van *Le Libertaire* die in 1899 begon. *Le Reveil/Il Risveglio*, het Frans-Italiaanse blad dat Bertoni in Genève uitgaf, hield het onder zijn leiding bijna vijftig jaar uit,

van 1900 tot 1947. Jean Grave was dertig jaar redacteur van *La Révolte* en *Les Temps Nouveaux*. In de Verenigde Staten hield de *Fraye Arbeter Shtimme* het vol van 1890 tot 1977; het einde van het blad betekende ook het einde van de beweging, de jiddische wel te verstaan. Ook de Italiaans-Amerikaanse *l'Adunatata dei Refrattari* heeft het lang volgehouden, tot 1971. In Spanje heeft de familie Urales-Montseny heel lang *La Revista Blanca* en in ballingschap de exile pers geredigeerd. *Umanita' Nova* is aan zijn 73ste jaargang bezig. En zo zou ik nog een tijdje door kunnen gaan.

De zo opvallende continuïteit van personen bij de bladen bracht altijd een zekere ambivalentie mee. Bewondering voor de volharding van de redacteur ging vaak samen met irritatie en kritiek op diens dominerende positie in de krant en daarmee in de beweging. Jean Grave werd wel 'de paus van de rue Mouffetard' (waar 'zijn' blad verscheen) genoemd, overigens niet helemaal terecht. Domela Nieuwenhuis heeft *De Vrije Socialist* ook altijd als zijn blad gezien. Al in 1906 schreef hij, in een wilsbeschikking: "Mijn blad De Vrije Socialist moet ophouden als zoodanig te bestaan na het eindigen van het kwartaal van mijn dood. Door mij opgericht is het helemaal mijn kind geworden, vol zorg en moeite groot gebracht. Willen anderen later doorgaan en den titel behouden, mij goed maar het houdt als mijn blad op te bestaan".[2]

Soms wordt een blad ook de 'gevangene van zich zelf' Over *Die Freiheit* van Johan Most, die om zijn pittige stijl algemeen, onder andere door Domela, bewonderd werd, schreef de historicus Max Nettlau zelfs dat hij tegenover zijn abonnees "de slaaf van zijn stijl" was. Als hij niet schold in zijn blad, werd hij zelf uitgescholden en zouden de abonnees weglopen en zo werd hem door zijn lezers "een geestelijke verder ontwikkeling verboden".[3]

Vaker werden redacteuren de gevangenen van zichzelf en kregen zij iets over zich van 'wel anderen een kans geven, maar toch op de oude vertrouwde manier', hetgeen natuurlijk als een rem op vernieuwing werkte. Zo kwam men in een sleur, de inhoud van de krant werd een gebedsmolen voor eigen parochie. En dan is het blad een klein vlucht-voor-de-werkelijkheid verhaal geworden en zit je in het verkeerde punt van de driehoek. Sommige van deze oude bladen, zoals *De Vrije* in de laatste periode van Rijnders en ook een deel van de Spaanse exilepers hadden nog wel abonnees die trouw betaalden, maar vaak het blad niet eens meer openmaakten.

De sleur werd telkens weer doorbroken. De verscheidenheid van de pers vormt al zo'n doorbraak. En er kwamen 'tegenbladen'. Frisse bladen, die meestal een betrekkelijk kort bestaan leidden maar weer aansluiting maakten met het grote anarchistische verhaal, op zich een aantrekkelijk en nieuw klein verhaal vormden en een blijvende invloed hadden op nieuwe generaties anarchisten. Ik noem voor Nederland bladen als *Alarm* en *De Moker* en hun betekenis voor de generatie na de eerste wereldoorlog, *Bevrijding*, rond Bram Storm en Bart de Ligt, dat in de jaren dertig streefde naar vernieuwing en verdieping, *Buiten de perken* en natuurlijk *Provo* in de jaren zestig.

VERDIEPING

Ik kom nu aan de drie genoemde aspecten en begin met de verdieping. Hier zie je twee verschuivingen optreden in

de loop der jaren. De eerste is van anarchisten naar anarchisme, dat wil zeggen van vormend, van populair-cultureel, naar wetenschappelijk en theoretisch. In de eerste periode van de beweging ging het vaak om bijbladen bij een arbeiderskrant of om zondagsbladen.
Anton Constandse is één van de weinigen die, in het voetspoor van Domela, altijd in deze oude geest - vormend en aansporend tot verdere zelfstudie - gewerkt heeft. Zo redigeerde hij in de jaren dertig nog een cultureel bijblad van Rijnders *Vrije, De Dageraad* geheten. En ook zijn latere geschriften zijn vanuit deze houding, doorgeven van wat men weet, geschreven. Dat laatste heeft de kritiek, die hem verweet wetenschappelijk niet altijd 'bij' te zijn, onvoldoende beseft.
De tweede verschuiving zit in de toename van het aantal 'verdiepende' organen. Het begon al vóór 1940 met het al genoemde *Bevrijding* en het anarcho-syndicalistische *Grondslagen* waarvan Arthur Lehning redacteur was.[4] Nu domineert dit soort bladen bijna in het anarchisme. Deze ontwikkeling weerspiegelt natuurlijk ook de verandering in sociale samenstelling van de anarchistische beweging. *De AS* ontleende zijn formule aan *Anarchy*, thans verschijnt in Engeland *Raven*. België heeft zijn *Perspectief*. In Duitsland verschenen na 1945 onder andere *Die freie Gesellschaft* (dat *Buiten de perken* beïnvloedde), *Unter dem Pflaster liegt dem Strand* van Kramer Verlag, *Schwarzer Faden* en *Trafik*. Italië heeft sinds jaar en dag *Volontá*, Frankrijk had *La Rue* en heeft het historische *Itinéraire*, Latijns Amerika kende vóór de militaire dictatuur *Reconstruir* uit Buenos Aires en Uruguyaanse anarchisten in ballingschap publiceerden *Communidad*, Spanje heeft *Polémica*.
Het formaat is dat van *De AS* of van een magazine. De formule is doorgaans niet die van themanummers, maar je vindt wel hetzelfde genre artikelen als in *De AS*, informerend wetenschappelijk op velerlei gebied, theoretisch en historisch, commentaren maar niet direct heet van de naald.
Bij een andere functie van de libertaire pers, die van bewegings- en actiekrant, komen eveneens verschuivingen voor. In plaats van kranten van de beweging spreken wij nu van actiekranten die doorgaans los staan van het anarchisme, ook al staan zij er niet afwijzend tegenover. Zo noemden *NN* en *Lekker fris* zich vorig jaar in Appelscha nadrukkelijk 'radicaal links' en niet anarchistisch.
In de oude arbeidersbladen vond je zowel informatie over de eigen beweging (aankondigingen van vergaderingen, zangclubs enz.) als over allerlei zelfstandige acties in en buiten de bedrijven. Hierin school vroeger ook de grote betekenis van de lokale en regionale pers. Zo was er op een conferentie in 1913 van anarchistische groepen een voorstel om de regionale kranten op te heffen teneinde te proberen van *De Vrije Socialist* een dagblad te maken. "Maar het bleek dadelijk weer, dat die meening in 't geheel niet gedeeld werd, dat de provinciale bladen juist dáár kunnen doordringen, waar het *De Vrije* onmogelijk is", en het voorstel werd verworpen.[5] Bert Altena baseerde zijn proefschrift *Een broeinest der anarchie*, over de geschiedenis van de anarchistische beweging in Vlissingen, voor een groot deel op het Zeeuwse orgaan *De Toekomst*.
In de eigenlijke anarchistische pers kom je thans nog wel de eerste soort van informatie tegen, het actie-aspect is echter veel minder geworden. Het zijn bijna uitsluitend de activiteiten van de eigen

organisatie die vermeld worden. Zo bijvoorbeeld in *Le Monde Libertaire*, toch een tweewekelijks blad van een organisatie en verschijnend in Parijs, waar wel eens het een en ander aan de hand moet zijn op het gebied van actie.
En andersom zie je dat de pers van het actiewezen vaak een sterk lokaal karakter heeft. Denk aan de muurkranten die terug kwamen in de jaren zeventig. *Bluf* had en *NN* heeft een sterk Amsterdams accent. Allerlei steden hadden en hebben hun lokale actiekranten.
Overigens vind je in al deze actiebladen, evenals in de regionale bewegingsbladen van vroeger, toch ook heel wat informatie en theorie, onder andere via discussies, kortom verdieping. Wat verdwenen is zijn de herdenkingen ('martelaren van Chicago', Ferrer, Commune van Parijs) en de langlopende agitatiecampagnes die een sterk element van continuïteit in de strijd opleverden.

VERSPREIDING

Een heel opvallende verschuiving vond plaats in het publiek waartoe men zich richt. Daarmee kom ik aan de derde functie van de pers, de verspreiding.
De colofon van *NN* luidt: "Tweewekelijks onafhankelijk politiek blad dat zich richt op progressieve mensen en groepen en met name niet partijgebonden actie- en pressiegroepen". Het geeft inderdaad voortreffelijk weer waar *NN* voor staat en van het speciale - eigen - publiek waartoe het blad zich rekent en waartoe het zich richt. Alleen al in het jargon herkent men het zich beperken tot een eigen publiek.
Vroeger richtte men zich tot iedereen. Proudhon, Kropotkin, Domela en ook een Bart de Ligt waren wel anarchisten maar zij schreven niet exclusief voor anarchisten. Zij richtten zich op een veel algemener publiek, de arbeiders, het volk. De gewone mensen zouden wij nu zeggen. Ook Provo - het was misschien de inbreng van Jasper Grootveld - deed dat. *Provo* schreef wel tegen het 'klootjesvolk', maar richtte zich tegelijkertijd tot dat 'klootjesvolk' en daarin school misschien wel een deel van de merkwaardige weerklank die de Provobeweging juist bij grote delen van het 'klootjesvolk' ondervond.
Een andere verschuiving is die in de onderwerpen. *NN* noemt zich in de colofon een 'politiek' blad, het woord 'sociaal' ontbreekt. De anarchistische pers is merkwaardig genoeg evenzeer politiek geworden. Het laatste nummer van *Le Monde Libertaire* (21-27 januari 1993) is in dit opzicht onthullend en illustratief. Het staat vol met politiek commentaar, over Joegoslavië, Bush en Irak, Israel, Timor, het drugsbeleid. Verder vind je cultureel nieuws, boekbesprekingen en tenslotte informatie over libertaire groepen, dienstweigering enz. Over de omstandigheden waarin gewone mensen leven en werken is niets te vinden. Dit nummer is misschien extreem maar niet uitzonderlijk en het ontbreken van de sociale werkelijkheid is kenmerkend voor het grootste deel van de libertaire pers en voor de actiebladen. Ook in een blad als *Bluf*, waar krakersstrijd in stadsbuurten toch zo'n belangrijk item was zal je maar zelden iets vinden over de stadswijken als zodanig. Zo kom je in de alternatieve pers veel meer polemiek tegen over Bolkensteins ideeën over allochtonen dan informatie over de problemen van en de situaties rond diezelfde allochtonen. In dit opzicht is de dagbladpers vaak veel socialer, met uitvoerige reportages.
Ik denk daarbij ook aan de beroemde kleurenbijlage van *Vrij Nederland*, die

helaas verdwenen is. Het is merkwaardig dat Piet de Geus, die onlangs *De Vrije* wilde vernieuwen het niet zocht in sociale informatie, maar weer in - vrijblijvende - commentaartjes en in de media reeds uitgekauwde onderwerpen. Hij meende dat hij tussen *De Groene* en *Vrij Nederland* in kon gaan zitten en deed dat ook. Alleen stond daar geen stoel, wat pijnlijk was voor hem en treurig voor *De Vrije*.

Overigens heeft ook de *De AS* met het teleurstellende feit te maken dat de meer actuele themanummers, onlangs dat over transport bijvoorbeeld, slechter verkocht worden dan de meer uitgesproken historische.

In bepaalde opzichten doet het zich terugtrekken op het eigen publiek door de 'bewegings'pers van de anarchisten (en van de alternatieve pers in het algemeen) denken aan de bladen van vroeger, die niet in staat waren zich te vernieuwen en slechts steunden op traditie en de trouw van niet-lezende abonnees.

De vraag is dan ook gerechtvaardigd: In hoeverre is er ook nu sprake van een vlucht voor de werkelijkheid en dreigt men met een klein surrogaat verhaal in het dode punt van de driehoek te komen?

NOTEN

(1) Albert de Jong, 'Fragmenten uit mijn leven' 4; in *Buiten de perken*, nr. 11, november 1961, p. 11. (2) Deze wilsbeschikking zat in een pakje brieven in het Domela-archief dat Cesar Domela Nieuwenhuis aan het Ferdinand Doemla Nieuwenhuis fonds had geschonken en pas onlangs, na zijn dood, kon worden geopend. Het bevindt zich in het IISG. (3) Max Nettlau, *Geschichte der Anarchie* V, p. 169. Voor Domela's oordeel, *Van Christen tot Anarchist*, p 354: "Zijn klare pakkende stijl, zijn drastische uitdrukkingen, zijn logisch betoog" heeft "veel invloed op mij gehad". Een goede indruk van de stijl van Most krijgt men uit de bloemlezing, met voortreffelijke inleiding, van Heiner Becker: *John Most, Marxereien, Eseleien & der sanfte Heinrich. Artikel aus der 'Freiheit' John Most.* Ausgew. mit einer Einleitung und gelegenrlich Anm. vers. von Heiner Becker, Büchse der Pandorra, Wetzlar 1985. (4) De herdruk van dit interesante blad, verzorgd door AU, is nog steeds verkrijgbaar. (5) *De Arbeider*, 29.3.1913.

IN MEMORIAM CESAR DOMELA (1900-1992)

In het honderste nummer van *De AS* kwam ook het werk van César Domela voor de libertaire beweging ter sprake. Wij konden toen niet weten dat hij in de nacht van 30 op 31 december vorig jaar zou overlijden. In de catalogus *Cesar 65 ans d'Abstraction* die verscheen ter gelegenheid van de grote overzichtstentoonstelling van zijn werk in 1987 in het Musée d'Art Moderne de la ville de Paris, werd ook ruime aandacht aan dit aspect van zijn werk besteed. Deze catalogus werd overigens in de 'In Memoriams' die in de Nederlandse pers verschenen niet genoemd.

Wel kwam men het verhaal tegen dat na de dood van Ferdinand Domela Nieuwenhuis diens volgelingen hem gevraagd hadden de opvolger van zijn vader te worden. Het verhaal is van Cesar zelf afkomstig, maar ik zet een groot vraagteken bij de manier waarop het nu gebracht wordt. Ik neem aan dat er enkele *personen* zijn geweest die, misschien bij de crematie, deze gedachte tegenover Cesar hebben geuit, maar in de beweging heeft dit nooit gespeeld en is er nooit over gesproken.

Cesar heeft zijn vader levenslang bewonderd maar is altijd zijn eigen weg gegaan en dat was niet de weg van het anarchisme, tenzij men 'je eigen weg gaan' anarchistisch noemt. Zijn sympathie met de beweging - en met bepaalde vrienden erin - vindt men terug in het gemomoreerde werk voor de beweging - zowel de Nederlandse, de Duitse als de Franse - dat vaak op speciaal verzoek van deze vrienden tot stand kwam. Wat hij met zijn vader gemeen had was zijn streven naar diepe oprechtheid, zowel in zijn leven als in zijn werk. Hierin is hij zeker geslaagd en bovendien was hij een bijzonder beminnelijk mens. (RdJ)

ERVARINGEN MET HET MAANDBLAD ANARCHY*

Colin Ward

Er is mij gezegd dat De AS *is gemodelleerd naar het Engelse tijdschrift* Anarchy *dat ik heb geredigeerd van 1961 tot 1970, en men heeft mij gevraagd te spreken over de invloed van* Anarchy *zowel binnen als buiten de anarchistische beweging. Dit is een nogal uitdagende vraag, en ik ben er van overtuigd dat het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis de geschikte plaats is om deze vraag te stellen. Ik weet dat dit instituut een grote collectie anarchische tijdschriften herbergt, welks drukkers en uitgevers ervan overtuigd waren dat het gedrukte woord de beste manier was om mensen te beïnvloeden.*

De laatste keer dat ik het instituut bezocht, en u mag mij mijn verwaarlozing verwijten, was in 1951, toen een vriendin die bij velen bekend stond als tante Annie - mevrouw Annie Adama van Scheltema - mij een kostbare collectie toonde van pamfletten uit de Engelse Revolutie van rond de jaren 1640, met inbegrip van die van Gerard Winstanley. Ik was verblufd door de loutere schoonheid van het drukwerk, die van zetsel of matrijzen afkomstig uit Holland moeten zijn geweest (aangezien het zelfs van een eerder tijdstip was dan het werk van William Caslon). Eén van die 17de eeuwse pamfletschrijvers had een triomfantelijke slogan: "Met zesentwintig loden soldaten, zal ik de wereld veroveren".

Dit was het geloof van anarchistische propagandisten. Zij hadden vertrouwen in de macht van het gedrukte woord. Wanneer wij het hebben over het bestaan van een anarchistische beweging een eeuw geleden in een van de steden van de wereld, is dat we bedoelen dat één individu had besloten om een anarchistisch blad uit te gaan geven. Vaak was het een drukker, of iemand die toegang had tot een drukmachine. Proudhon, bijvoorbeeld was in 1828 in dienst genomen door de firma Gauthier te Besançon als leerlingdrukker en corrector, en veel later schreef hij hoe "ik nog steeds met genoegen terugdenk aan de grote dag dat mijn zethaak voor mij het symbool en instrument van mijn vrijheid werd". En in 1879 begon Kropotkin, samen met Herzig en Dumartheray, het tijdschrift *Le Révolté*. Hij vond dat hij zelf alles moest schrijven, maar ook moest leren 'zetten', en wanneer zijn collega's bezwaren hadden tegen wat hij had geschreven, "pakte hij heel eenvoudig zijn zethaak, en bracht hij een nieuwe passage aan".

De uitvinding van zetmachines maakte het handzetsel verouderd, met uitzondering van de 'koppen', maar in de 20ste eeuw was het machinezetwerk een ander vak voor anarchistische propagandisten. U zult wellicht bekend zijn met de legendes van de Latijnsamerikaanse anarchisten die de ene helft van het jaar in dit goed betaalde vak in de hoofdsteden doorbrachten, het druk-

* Tekst van een lezing, getiteld 'The experience of *Anarchy*', gehouden op het door *De AS* georganiseerde symposium over de anarchistische pers op 30 januari 1993 in Amsterdam. Vertaling: Marius de Geus.

werk makend voor anarchistische publicaties onder de neuzen van hun kapitalistische werkgevers, en die de rest van het jaar doorbrachten met het verspreiden van anarchistische propaganda temidden van *los campesinos* en *los indios*. De technische revolutie in het drukwerk maakte deze vaardigheden overbodig, maar bracht weer nieuwe vaardigheden en nieuwe mogelijkheden met zich mee. Hoewel ik de afgelopen maand tussen allerlei anarchistisch propagandamateriaal dat ik uit Rusland ontving, een brochure aantrof met de titel *Anarchisten kennen geen grenzen*, en bemerkte dat deze met de hand gezet was en met de hand gedrukt van losse letters.

Anarchistische propagandisten hebben een lange liefdesaffaire gehad met het gedrukte woord. Zij hebben een eveneens lange geschiedenis van het gesproken woord in de openlucht, met als equivalent in de moderne tijd het gebruik van radio, film, tv, video, alsmede van hen die pleiten voor computernetwerken. Vorig jaar ontmoette ik een groep Spaanse filmmakers, leden van de CNT, die de helft van het jaar bezig waren met werk in de televisie-industrie, teneinde de rest van de tijd alternatieve films te maken over *Los Heterodoxos*, in de hoop hierdoor een plaats voor deze films te vinden als kant en klare programma's voor televisiestations. In Baltimore in de Verenigde Staten is er een al jarenlang bestaand netwerk met de naam 'The Great Atlantic Conspiracy', dat honderden van afgeronde radioprogramma's van een half uur produceert over anarchistische onderwerpen, aangezien vroeger of later sommige van de duizenden radiostations in de Verenigde Staten deze zullen gebruiken, en de boodschap zullen verspreiden. En de hele afgelopen eeuw van anarchistische propaganda zijn er bladen geweest, van *Le Père Peinard* in 1889 tot aan *Class War* in 1989, welks 'beschaafde' redacteuren geloofden dat straat-taal en schunnige cartoons het publiek kunnen overhalen dat niet door serieuze argumenten valt te overtuigen. Aangezien niemand van ons een werkelijk doorslaggevend succes kan claimen, zouden wij allemaal blij moeten zijn met andere benaderingen van de taak het anarchistische idee te verspreiden. Tegelijkertijd zullen wij allen toe moeten geven dat we het beste werken met het medium waarin we ons het meeste thuis voelen. Wij zijn allen schepsels van onze eigen generatie. Ikzelf was als kind gefascineerd door drukwerk, en raakte pas later geïnteresseerd in het schrijven. Ik kan een zethaak gebruiken, maar niet een computer. Ik heb ontdekt dat ik voor het eerst schreef in de anarchistische pers in december 1943. Aangezien dat een halve eeuw geleden was, ben ik geneigd te denken dat een van de problemen van anarchistische journalistiek het feit is dat wij propagandisten zo 'zeldzaam' zijn, dat wij een te groot gedeelte van ons leven ermee bezig zijn, en te weinig tijd nemen om te reflecteren over de externe veranderingen in de wereld van opinies, waarop gereageerd zou dienen te worden, en over de effectiviteit van de benadering die wij kiezen.

MYTHEN

Het maandblad *Anarchy* was het resultaat van een anarchist die ophield met nadenken. Ik heb de oorsprong ervan uitgelegd in de inleiding van het bij Freedom Press verschenen boek *A Decade of Anarchy*. Ik werd in 1947 uitgeno-

digd om toe te treden tot de redactie van *Freedom*, en "aan het einde van de jaren vijftig bepleitte ik om, in plaats van onze energie te gebruiken om een weekblad te maken (met gebrek aan tijd om het tijdschrift zowel effectief te propageren als om onszelf de kans te geven stil te staan en na te denken) wij een maandblad moesten produceren, in wat in die dagen een A4 formaat werd genoemd ... Aan het einde van de jaren vijftig schreef ik verschillende artikelen in *Freedom* waarin ik de redenen uiteenzette waarom ik dacht dat een verandering ons in staat zou stellen meer omvattende en duidelijker uitspraken te doen over anarchistische houdingen tegenover sociale gebeurtenissen in de hedendaagse wereld" ... en ik voerde het argument aan dat "het ook zou leiden tot een grotere duurzaamheid en een groter propagandistisch effect". Ik legde er de nadruk op dat "als wij ooit de overgang willen bereiken van een secte naar een sociale beweging" wij een verjongde *Freedom* nodig hadden, en dat "omdat wij er niet in waren geslaagd om anarchistische alternatieven te formuleren voor zowel de meest prozaische als de meest belangrijke levensgebieden, juist de mensen die onze activiteiten zouden kunnen verlevendigen, er niet toe gebracht kunnen worden om ons serieus te nemen".

Ik dacht, en ik denk nog altijd, dat dit de belangrijke onderwerpen voor anarchistische propagandisten zijn. Mijn collega's in de Freedom Press groep antwoordden met de gebruikelijke, roekeloze anarchistische openhartigheid. Zij zeiden: 'Laat hen die alleen een weekblad willen uitgeven dat doen, en laat hen die een maandblad willen produceren dat eveneens doen'. Zij besloten dat in de eerste week van de maand het maandblad in plaats van het weekblad zou moeten verschijnen, en dat het niet het A4 formaat zou moeten hebben, zoals ik had voorgesteld, maar een A5 formaat, net als *De AS* heeft. Toen ik op zoek ging naar een titel, koos ik voor *Autonomy* (wat de naam was van het eerste anarchistische tijdschrift ooit gepubliceerd in Engeland), met als ondertitel, 'een tijdschrift van anarchistische ideeën'. Maar er werd druk op mij uitgeoefend om de titel te veranderen in Anarchy.

Ik was er niet in geslaagd mijn collega's te bewegen de functie en het nut van een anarchistisch tijdschrift voor de jaren zestig te bespreken, en ik was opeens bezig met de produktie van een heel ander tijdschrift dan het maandblad *Freedom* dat ik voor ogen had gehad, maar, toen de beslissing eenmaal door de groep genomen was, had ik een absolute autonomie over wat er in *Anarchy* gepubliceerd zou worden. Ik vermeld al deze langdradige interne geschiedenissen omdat ik, met enig genoegen, verhalen heb vernomen over het blad *Anarchy* die niet overeenkomen met de werkelijkheid. Men heeft mij bijvoorbeeld verteld, dat het tijdschrift door mij werd uitgegeven onder grote tegenwerking vanuit de hoek van *Freedom*. Feitelijk was de uitgave van het blad natuurlijk alleen maar mogelijk omdat Freedom Press alle produktiekosten betaalde. De basis van de oplage was de abonnementenlijst van *Freedom*, en het maandelijkse werk van frankeren en versturen, dan wel het afhandelen van bestellingen en abonnementen, werd verricht door andere leden van de groep van Freedom Press.

Mijn functie was die van het redigeren en het benaderen van mogelijke medewerkers, om hen over te halen om (zon-

der vergoeding) artikelen te vervaardigen, en wanneer zij er niet in slaagden om het materiaal op tijd te leveren, zelf - onder een pseudoniem - de stukken die zij hadden moeten maken, te schrijven. Dit is een situatie waar de redacteuren van *De AS* zeer vertrouwd mee zullen zijn. Het plakwerk voor de drukker werd door mijzelf gedaan, omringd door kinderen met de lijmpot, terwijl ergens anders de grafisch kunstenaar Rufus Segar de informatie aan het verwerken was, die hij van mij had verzameld om de omslagen te maken die *Anarchy* beroemd hebben gemaakt.

Dit leidt mij naar een andere correctie van de mythologie. Het heeft mij altijd plezier gedaan als *Anarchy* werd beschreven, zowel toentertijd in de pers als later in de herinneringen van andere mensen, "als de authentieke stem van de generatie van de jaren zestig". Ik was hier natuurlijk verheugd over, en het is juist dat veel van de auteurs van *Anarchy* veel jonger waren dan de meeste schrijvers in de anarchistische pers, zowel nu als toen. De jaren zestig waren een periode die grote uitbreiding te zien gaf van de hogere opleidingen in Engeland, net als in de andere Europese landen, en ik was er op uit om lezers en schrijvers onder studenten te vinden. Maar zelf was ik eigenlijk helemaal geen jaren zestig figuur. Ik was 37 toen *Anarchy* begon en 46 toen ik mijn laatste nummer uitgaf. Ik verliet in 1939 de middelbare school en bracht vijf jaren in het leger door in de periode van de Tweede Wereldoorlog. Ik had niet in de verste verte deel aan de cultuur van de jaren zestig en stond bijzonder vijandig tegenover het marxisme en maoïsme dat door de academici van mijn generatie over de jongeren werd uitgestort. Tegelijkertijd was ik eigenlijk al te oud om een weerspiegeling te zijn van de muziekcultuur, of de drugscultuur van die generatie. Ik ben onherstelbaar een anarchistische propagandist oude stijl, die op zoek is naar een nieuw publiek.

Overigens is er nog een andere mythe over *Anarchy* die ik moet corrigeren. Toen ik begon, hoopte ik een oplage van vierduizend exemplaren te kunnen bereiken. Deze bescheiden doelstelling, gezien het grote Engelse taalgebied in Amerika, Canada, Australië enzovoort, en het feit dat, of de Engelsen het nu verdienen of niet, hun taal een wereldtaal is, was overdreven optimistisch. Op het moment dat wij de honderdste editie van *Anarchy* bereikten, moest ik berichten dat "van de rond vierentwintig nummers die volledig uitverkocht raakten, er 2800 waren verkocht. Van alle andere nummers waren er minder verkocht". Dit is een enigszins ontnuchterende gedachte. Vergelijk dit met de problemen die de redacteuren van *De AS* het hoofd moeten bieden, met een veel kleiner potentieel aan lezers. Maar er is nog een geheel ander aspect dan het punt van de taal.

Wanneer ik, zonder dat ik in staat ben om het blad te lezen, kijk naar het materiaal dat wordt gebruikt, dan ontdek ik dat veel van het materiaal is vertaald uit andere talen, waarbij belangrijke artikelen uit de anarchistische pers uit het buitenland voor het eerst in het Nederlands worden gepresenteerd. Dit is een onderdeel van redactionele arbeid, dat bij Engelsen niet voorkomt. Het is een aspect van een Brits kenmerk dat voortkomt uit een taalkundig imperialistische arrogantie, die wordt gedeeld door Engelse anarchisten. Een van de weinige gebeurtenissen waarvoor ik feitelijk een vertaler zocht was het nummer van *Anarchy* van augustus 1966

over de Provobeweging, hier in Amsterdam. Deze overwegingen leiden tot een interessante gedachte. Omdat jullie gedwongen zijn om vertalingen te zien als een normaal en onmisbaar onderdeel van het uitgeven van een tijdschrift, bestaat er geen twijfel over dat *De AS* een meer cosmopolitische, wereldwijde blik heeft dan *Anarchy*, dat werd gepubliceerd in een wereldtaal, ooit had. Ik denk dat hetzelfde geldt voor een tijdschrift als Volontà uit Milaan.

Ik heb nu genoeg gezegd om de posthume reputatie van *Anarchy* meer in de juiste proportie te brengen. Tot vandaag zijn er mensen die, hoewel zij niets met de anarchistische beweging te maken hadden, schrijven 'hoe goed' het tijdschrift was. Misschien ben ik een slachtoffer van mijn eigen propaganda, maar ik begin zelf bijna de mythes over *Anarchy* te geloven. Maar natuurlijk had ik ook een hele lijst van verwachtingen en wensen, uitgesproken of niet, voor de stijl en inhoud van een anarchistisch tijdschrift in de jaren zestig.

Een van de vele tragedies van de anarchistische journalistiek is, dat we omdat we met zo weinigen zijn, niet alleen onze pogingen niet door kunnen zetten, door ervoor te zorgen dat ons materiaal inderdaad de mensen bereikt voor wie het nuttig zou kunnen zijn, maar dat wij ook nooit de tijd nemen om in te schatten, wat er zou gebeuren wanneer wij een andere activiteit zouden verrichten, of zij nuttig en effectief is. Namen de mensen die wij probeerden te beïnvloeden onze propaganda serieus? Of zagen zij ons als onschadelijke idealisten die niet begrijpen hoe menselijke gemeenschappen functioneren en die waren blijven steken in een niet bij onze moderne tijd passend naïef revolutionair denken uit de late 19de eeuw.

Ik zag *Anarchy* als een poging om te bereiken dat het anarchisme serieus genomen zou worden, door te aanvaarden dat het anarchisme behoort tot de hoofdstroom van moderne sociale ideeen, en door de grote buitenwereld toe te spreken, in plaats van de kleinere kring van overtuigde anarchisten. Dit betekende dat de moeite werd genomen om zich te bewegen buiten de gebruikelijke cirkel van schrijvers voor de anarchistische pers, daarbij accepterend dat hun meningen wellicht niet in alle gevallen 'ideologisch correct' waren, hoewel de algemene teneur van hun bijdragen sympathiek was. Dit was naar mijn idee de beleidslijn die was gevolgd door enkele van de grote anarchistische tijdschriften uit het verleden - bijvoorbeeld *Le Révolté* in Frankrijk en *Revista Blanca* in Spanje. Ik denk ook eigenlijk dat het hetzelfde beleid is van hedendaagse tijdschriften als *Volontà* en *De AS*. Het betekent het gebruiken van een tijdschrift als een soort van anarchistische 'etalage', waarin voor de wereld de kwaliteit en de verscheidenheid van de goederen ten toon wordt gesteld die de anarchistische benadering te bieden heeft.

AGENDA

Mijn eigen benadering van het anarchisme is om het te beschouwen als een organisatietheorie, en ik ben het eens met de opmerking van Paul Goodman dat "Een vrije maatschappij niet de vervanging kan zijn van de oude orde door een 'nieuwe orde'; het is de uitbreiding van sferen van vrij handelen totdat zij het grootste gedeelte uitmaken van het sociale leven". Dit was de benadering van *Anarchy*, en ook van het boek *Anarchy in Action* dat ik schreef

naar aanleiding van de ervaring met het uitgeven van het blad. Uiteindelijk worden natuurlijk alle redacteuren beperkt door de grenzen van hun eigen kennis en door die van de mensen die zij kunnen overhalen om een bijdrage te leveren. Maar er waren zeker bepaalde gebieden waar *Anarchy* indrukwekkend was en goed geïnformeerd. Hieronder vielen bijvoorbeeld beschouwingen over libertaire experimenten in de opvoeding, propaganda voor zelfbestuur door bewoners als eerste principe van huisvesting, arbeiderszelfbestuur in de industrie. En in de wereld van misdaad en afwijkend gedrag had zij een aantal bijdragen van de groep van academici die toen bekend stonden als 'de nieuwe sociologen van de deviantie'. Op deze specifieke terreinen verkreeg het tijdschrift een zekere reputatie.

Wanneer u nu zou stellen dat dit soort onderwerpen, hoe interessant ook, een verenging van de breedte en omvang van de anarchistische propaganda in het verleden inhouden, dan zou u natuurlijk gelijk hebben. Aan de andere kant geloof ik dat het zinvol is om onze propaganda te richten op dat publiek dat het meest geschikt is om te luisteren. Het feit dat ik de initiatiefnemer was van deze verscheidenheid aan anarchistische toepassingen, veroordeelde mij tot het toespreken van meer dan honderd bijeenkomsten van 'specialisten' in de twintig jaar nadat ik was opgehouden een anarchistische uitgever te zijn, waarbij ik een benadering aanbood waarvan zij nog nooit eerder gehoord hadden.

Ik zou mij absoluut niet willen verontschuldigen voor de toon van het blad *Anarchy*, die door veel mensen als academisch werd beschouwd. Dat waren overduidelijk mensen die zelden een academisch tijdschrift hadden gezien, anders zouden zij nooit een dergelijke klacht hebben geuit. Ik ben het volkomen eens met Tom Keell, een van de vroegere redacteuren van Freedom Press, die in de jaren twintig eens het volgende verklaarde: "Onze propaganda is ongetwijfeld voor serieuze mensen die in hun meest serieuze stemmingen verkeren. Wanneer men het blad alleen maar doorbladert en even inkijkt, zoals een gewone dagelijkse krant, dan wordt er niets bereikt".

Hoe dan ook, wanneer ik in de jaren negentig in plaats van in de jaren zestig een anarchistische uitgever zou zijn, zou ik mij bezighouden met een anarchistische interpretatie van een hele reeks van onderwerpen die dertig jaar geleden helemaal niet op de agenda stonden. Het eerste onderwerp is de ineenstorting van het Sovjet rijk, een gebeurtenis die door heel weinig mensen werd voorspeld, en zeker niet door Ruslandkenners. Een tweede onderwerp is de wereldwijde afwijzing van staatssocialisme, niet ten gunste van het libertaire socialisme, maar voor de meest botte verdediging van de vrije markteconomie. Een volgend onderwerp is de scheiding tussen Noord en Zuid en de crisis van overconsumptie bij de rijke bevolkingen. Dan is er ook de wederopstanding van het nationalisme, een andere bedreiging voor de beschaving die men niet van te voren heeft zien aankomen.

Een onderwerp dat samenhangt met het vorige is de groei van religieus fundamentalisme, of het nu christelijk, joods, islamitisch of hindoestaans is. Onze ideologische voorvaders, of zij nu socialistisch of anarchistisch waren, hebben altijd aangenomen dat funda-

mentalisme eenvoudigweg af zou sterven. Het gevolg hiervan is dat wij tegenwoordig geen idee hebben hoe wij met dit probleem moeten omgaan. Moeten wij deze herlevende religies gaan bestrijden, waardoor we het risico lopen voeding te geven aan hun vermogen om verdeeldheid te zaaien? Of moeten wij anarchisten, hoewel wij vijandig staan tegenover de staat als institutie, het concept van de seculiere staat verdedigen tegen die georganiseerde minderheden die de staat voor hun eigen doeleinden trachten te gebruiken? Dit is wellicht voor u en mij geen belangrijk punt, maar het is wel een onderwerp in de Verenigde Staten bij het verdedigen van de seculiere staat tegenover herboren christenen, of voor anarchisten in Israël die de seculiere staat verdedigen tegen ultra orthodox jodendom, of voor Egyptische anarchisten die de instituties van de seculiere staat verdedigen tegen islamitisch fundamentalisme, of in India het verdedigen van de seculiere staat tegen hindoestaans fundamentalisme. Dit zijn ideologische problemen die in de 21ste eeuw nog veel ingewikkelder gaan worden.
En direct in verband met al de vorige dilemma's is er het probleem van de massale migraties van bevolkingen. Eeuwenlang hebben onze Europese voorvaders de landen van andere volkeren gekoloniseerd, hebben zij de plaatselijke bevolkingen vermoord en tot slaaf gemaakt en hebben zij hen het meest produktieve land afgenomen. Nu is het tij gekeerd, en hebben de regeringen in Europa en in de Verenigde Staten allerlei barrières opgelegd om verdere migratie vanuit de arme wereld naar de rijke wereld te voorkomen, met actieve steun van hun eigen bevolkingen die er over klagen dat deze barrières niet ondoorlaatbaar genoeg zijn. Wij willen een boodschap brengen van menselijke bevrijding, maar vinden het pad verduisterd door uitingen van rassenhaat.
Een van de problemen van anarchistische propaganda is dat zij zelden verder komt dan hoofdstuk één, alsof de geschiedenis van ideeën niet verder gaat dan het automatische en simpele socialistische optimisme van het einde van de vorige eeuw, en alsof de verschrikkelijke lessen van de 20ste eeuw nooit hebben bestaan. Er zijn uiteraard uitzonderingen, enkele komen van mensen die hier vandaag aanwezig zijn. Ik denk bijvoorbeeld aan het symposium over 'Recht en Anarchisme' dat werd georganiseerd door Thom Holterman en Henc van Maarseveen. Op de een of andere manier heb ik dit symposium nooit besproken gezien in de Engelstalige anarchistische pers.
Ik wil de redactie van *De AS* en van verschillende andere anarchistische tijdschriften feliciteren met hun pogingen om de anarchistische propaganda van de 19de eeuw over te brengen naar de 21ste eeuw.

EEN KWART EEUW ANARCHISTISCH UITGEVEN

Martin Smit

In de hoogtijdagen van het naoorlogs anarchisme, tussen 1970 en 1980, werden in Nederland tientallen boeken en brochures over anarchistische onderwerpen gepubliceerd, in wat nu ongekend hoge oplagen lijken. Uitgaven van zowel anarchistische uitgeverijen als algemene uitgeverijen. Veel uitgaven beleefden zelfs meerdere drukken. Maar ook voor anarchistische uitgevers bleek het kapitalistische marktprincipe te gelden, hoe onprettig dat ook was. Na 1980 begonnen de verkopen terug te lopen, het werd lastiger de financiering voor volgende uitgaven rond te krijgen, en uitgevers liepen het gevaar met grote aantallen onverkoopbare exemplaren te blijven zitten. Momenteel is het met het anarchistisch uitgeven nogal treurig gesteld, dat wil zeggen, er wordt voornamelijk niet *uitgegeven. Toch lijken er in deze donkere tijden nog mogelijkheden voor de anarchistische uitgevers te zijn.*

Aan het eind van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig neemt, mede onder invloed van Provo, Kabouter en studenten- en protestbewegingen, de belangstelling voor het anarchisme en andere anti-autoritaire stromingen sterk toe. De 'oude' anarchistische theorieën blijken een verrassende actualiteit te bezitten, maar aan de vraag naar teksten over theorie en praktijk van het anarchisme kan maar ten dele worden voldaan. Meegesleept in die toenemende belangstelling van het anarchisme brengen verschillende grote uitgeverijen een aantal interessante titels uit, waaronder Daniel Guérin: *Het anarchisme* (Bruna, 1970), A.L. Constandse: *Anarchisme van de daad* (Kruseman, 1969), en Boucher met het door Arthur Lehning samengestelde Michael Bakoenin, *Over anarchisme, staat en diktatuur* (1970). Tegelijkertijd ontstaat vanuit de anarchistische beweging het initiatief tot oprichting van een anarchistische uitgeverij.

Met het doel de propagandafunctie voor het anarchisme te versterken, besluit in 1971 de FVS (Federatie van Vrije Socialisten), om de AU (Anarchistische Uitgaven, opgericht in 1970) onder de verantwoordelijkheid van de redactieraad van *De Vrije Socialist* te laten vallen. Wanneer AU later verhuist naar de Amsterdamse afdeling van de Federatie, komt het er in de praktijk op neer dat vooral Frank Rutten het uitgeverijbeleid bepaalt. Na de eerste uitgave in 1970, een goedkoop op de markt gebrachte roofdruk van het *Rode boekje voor scholieren* (oorspronkelijk een uitgave van Bruna), volgen brochures van o.a. Kropotkin, Albert de Jong, Daniel Guérin en Nicolas Walter en een roofdruk van Bakoenin, *Over anarchisme, staat en diktatuur*. Later komt de nadruk te liggen op uitgaven over arbeiderszelfbestuur en syndicalisme: Clara Meijer Wichmann/Solidarité Ouvriére: *De direkte arbeidersorganisatie* (1975), Jacques Giele: *Arbeiderszelfbestuur in Spanje* (1975) en Arthur Lehning: *De arbeid vrij!* (1976). Erg gedurfd is de tweedelige herdruk (oplage 1000 ex.) van het tijdschrift Grondslagen uit 1932-1934 (1978). In 1983 gaat AU over in de handen van Evert van der Tuin. Met de titels *De intellectuelen en de moderne oorlog* van Bart

de Ligt (1986) en Ferdinand Domela Nieuwenhuis, *Drie artikelen over zijn actualiteit* (1987) doet AU een poging het anarchisme meer bij de actualiteit te laten aansluiten. De verkopen vallen desalniettemin tegen, de restvoorraden belanden later noodgedwongen in de ramsj bij Van Gennep. Sinds de laatste uitgave (Gé Nabrink: *Seksuele hervorming: ratio, revolutie, restauratie* (1990), oplage 750 ex) beschouwt AU zichzelf als een slapende uitgeverij.

KLASSIEKEN

De meest succesvolle anarchistische uitgeverij in de jaren zeventig, Pamflet, is niet vanuit anarchistische hoek opgezet, maar komt voort uit het Utrechtse Mexico Comité. Het feit dat in 1970 nog steeds studenten vast zitten die bij de zwaar onderdrukte studentenopstanden in 1968 in Mexico City zijn gearresteerd, vormt voor het comité aanleiding tot het samenstellen van een *Zwartboek Mexico*. Boudewijn Chorus, lid van het comité, weet hiervoor de medewerking te verkrijgen van Latijns Amerikakenner Anton Constandse. Omdat geen enkele uitgeverij het Zwartboek wil uitgeven besluit Chorus dit zelf te doen. Het Zwartboek verschijnt in twee drukken, totaal 1000 exemplaren, met als uitgever SPUWLA (Stichting Pamflet Uitgeverij Werkgroep Latijns Amerika). Na in contact te zijn gekomen met andere anarchisten, geeft hij vervolgens *Spanje, franquisme en oppositie* (1972) uit en *Anarchisten en marxisten in de Spaanse burgeroorlog* van Piet Eimers (1973). SPUWLA wordt SPUW en nog later blijft alleen de naam Pamflet staan.
In 1972 is zij samen met RAM (de uitgeverij van Hans Ramaer, die enkele brochures met teksten van onder meer Anton Constandse, Arthur Lehning en Wilhelm Reich uitbrengt) ook de uitgever van het dan opgerichte tijdschrift *De AS*. De eerste echte Pamflet uitgave is *Grondslagen van het anarchisme* van Anton Constandse (1974), een klassiek boek, voor het eerst sinds 1938 weer leverbaar, snel gevolgd door andere titels als *Anarchisme van de daad* (1974) en *Michael Bakoenin* (1976), beide van Anton Constandse. Daarnaast verschijnen brochures over het *Organisatories Platform der Revolutionaire Anarchisten, Revolutionaire Anarchisten* en een door Thom Holterman en Hans Ramaer verzorgde keuze uit het werk van Clara Wichmann: *Bevrijding* (1979). Zeker in de beginjaren van Pamflet geeft de fondslijst overwegend klassieke anarchistische teksten te zien. Een aantal jaren later krijgt de journalistieke benadering meer de overhand, waarbij actuele onderwerpen door libertaire auteurs worden behandeld. De gekozen formule blijkt uiterst succesvol: *Oranje zonder mythe* van Constandse (1980) haalt in drie maanden tijd maar liefst drie drukken (in totaal 3000 ex), van *De colonne eenmaal in beweging*, over politieoptreden in Nederland, worden in korte tijd 3500 exemplaren verkocht. Na het verschijnen van het laatste boek, Werken is niet leuk van Stan van Houcke (1983), heeft Pamflet nog een aantal brochures uitgegeven.
De derde belangrijke uitgeverij uit de jaren zeventig is Spreeuw, in 1978 voortgekomen uit het AKU (Utrechts Anarchisties Kollektief). In 1975 en 1976 geeft het AKU een aantal affiches uit, waarvan 'De Piramide der tirannie' een oplage van 3000 exemplaren behaalt. Dit levert genoeg geld op om in 1977 een (gedeeltelijke) herdruk van *Vertellingen voor het volk* van Domela te kunnen uitgeven, niet lang daarna volgt *Ekologie en anarchisme* van Murray

Bookchin. Het tot uitgeverij Spreeuw uitgedunde AKU wil zowel een aantal basisteksten van het anarchisme kunnen leveren, alsmede de discussie binnen de anarchistische beweging proberen aan te zwengelen.
In 1978 publiceert Spreeuw het allereerste anarchistische stripboek in de Nederlandse taal: *Schmerz Comix* van Albo Helm. Later volgt nog het stripboek *Lekker Fris*. Met het doel de diskussie over antifascistische actiemethoden op gang te brengen, publiceert Spreeuw in 1984 *De Brandstichter* van Horst Karasek, over Marinus van der Lubbe. De uitgave blijkt echter een fikse misrekening; nu nog liggen 800 exemplaren op de plank.
Het is natuurlijk niet zo dat alleen deze drie uitgevers de markt van anarchisme voorzien, maar ze geven wel jarenlang de toon aan. Tientallen uitgaven van anarchistische auteurs, over anarchistische onderwerpen, theoretisch en historisch, overspoelen de lezers. Uitgaven uit libertaire kring: het NGVS, Bas Moreel, De Zwarte Bibliotheek, het Kroonstad Kollektief, De Struikrover; uitgaven van activistische uitgeverijen als Lont en Raket (die zich weliswaar niet als anarchistisch willen betitelen, maar er wel dicht tegen aanhangen), en titels van de algemene uitgeverijen. Meulenhoff publiceert enkele titels waaronder *Anarchisme, inspiratie tot vrijheid* van Anton Constandse, Van Gennep herdrukt *Het anarchisme* van Guérin, maar het meest opvallend zijn de uitgaven van Het Wereldvenster. Arthur Lehning: *Bakoenin, een biografie in tijdsdocumenten* (1977); *Gevangenisherinneringen van een anarchist* van Alexander Berkman (1981); *Malatesta, leven en ideeën* van Vernon Richards (1980) en *Mijn leven* van Emma Goldman (1979), uitgaven veelal niet eerder in het Nederlands verkrijgbaar.
Toch oogsten deze uitgaven nogal wat kritiek, niet inhoudelijk, maar wat betreft de hoge verkoopprijs. Niet geheel terecht, want het valt te betwijfelen of een anarchistische uitgeverij deze titels in een dergelijke versie goedkoper had kunnen produceren en tegen een lagere verkoopprijs had kunnen aanbieden. Wie om de prijs afzag van aanschaf, kon voor deze kloeke uitgaven later goed bij De Slegte terecht.

DISTRIBUTIE

Al die honderden anarchistische, libertaire uitgaven, blaadjes, affiches, brochures, pamfletten, boeken, in het Nederlands maar ook buitenlandstalige publicaties, van grote anarchistische uitgeverijen als Black Rose en Freedom tot incidentele uitgaven, zouden nooit hun weg naar de lezer gevonden hebben als niet tussen uitgever en boekwinkel de distributie van Bas Moreel in Wageningen had gezeten. Door middel van een fondslijst, die maandelijks door hem werd aangevuld, werden de titels aan tientallen winkels aangeboden. Een distributie, min of meer uit nood geboren. Met een door hem zelf uitgegeven brochure reisde Bas in 1973 langs boekwinkels. Om uit de kosten te komen nam hij ook de uitgaven van andere kleine uitgevers mee, voor wie het toch al een probleem was hoe ze hun uitgaven in de boekwinkels moesten krijgen. Nu konden winkelaanbieding, verzending en fakturering worden gecombineerd. Dit bespaarde de uitgevers veel tijdrovend werk en betekende bovendien een aanzienlijke kostenbesparing.
Onmisbaar, misschien zelfs van levensbelang voor de verspreiding van het anarchistische publicaties waren de zogenaamde progressieve of linkse boek-

winkels. Zij boden niet alleen actieliteratuur, marxistische en anarchistische theorie en Derde Wereldliteratuur, veel winkels groeiden uit tot een soort vergaarbakken van affiches, blaadjes, boekjes, pamfletten, buttons en speldjes. Sommige winkels waren tegelijk actiecentrum of Wereldwinkel of vergaderlokaal voor lokale actiegroepen. Halverwege de jaren zeventig onstonden in veel steden dit soort initiatieven; het aantal steeg in enkele jaren tot zo'n honderd min of meer linkse boekwinkels, inclusief vrouwen- en homoboekwinkels in 1984. Iedere stad, iedere provincieplaats leek haar eigen linkse boekwinkel te bezitten, soms grote, goed gesorteerde, georganiseerde winkels (De Rooie Rat, De Oude Mol, De Tribune), soms winkeltjes op huiskamerformaat in achterafstraatjes, alwaar in lange vermoeiende vergaderingen collectief over de aanschaf van iedere uitgave diende te worden beslist. Veel anarchistische uitgaven vonden bovendien hun weg naar boekwinkels die absoluut niet als 'links' betiteld konden of wilden worden, maar die wel veel ruimte gaven aan politieke boeken. Michon in Enschede bijvoorbeeld, Scholtens in Groningen, Feyen in Middelburg en natuurlijk Athenaeum in Amsterdam.

Na 1980 vielen echter steeds vaker overlappingen te constateren tussen de assortimenten van de linkse boekwinkels en de gevestigde boekwinkels; de linkse boekwinkels gingen meer literatuur verkopen om de politieke kast in stand te kunnen houden. De onderwerpen kunst en literatuur wonnen terrein ten koste van de politiek-filosofische boeken. Dit resulteerde na 1985 in het onafwendbare faillissement van verscheidene linkse boekwinkels. Daarmee verdween een belangrijk afzetkanaal voor anarchistische uitgaven. Momenteel zijn hier en daar nog enkele winkels actief, sommige lijden echter een marginaal bestaan. Dat de gloriedagen voorbij waren, bleek ook uit de verminderde interesse bij de algemene boekhandel voor uitgaven over anarchisme, en het feit dat Bas Moreel al in 1980 met zijn distributieactiviteiten was gestopt. Een dalende lijn was toen al duidelijk merkbaar. Nog enkele jaren zijn veel anarchistische uitgaven verspreid door Harpo Distributie in Leeuwarden.

Het zou te simpel zijn de neergang van het anarchistisch uitgeven te schuiven op de teruggelopen belangstelling voor het politieke boek. Zijn er wellicht ook in het uitgavenbeleid zèlf oorzaken aan te wijzen?

SAMENWERKING

Simpel gesteld zou je kunnen zeggen dat het uitgeven van anarchistische publicaties drie doelen dient: propaganda voor het anarchisme, belangstelling kweken voor de geschiedenis van het anarchisme, bijdragen aan de ontwikkeling van het anarchisme. Wie kijkt naar de lijst titels van de afgelopen twintig jaar, komt tot de conclusie dat in ieder geval aan de eerste twee functies ruimschoots is voldaan. De herdrukken van klassiekers uit de anarchistische literatuur en het weer beschikbaar zijn van een aantal basisteksten, bewijzen dat.

Aan de derde functie - ontwikkeling van het anarchisme - lijkt door de uitgevers veel minder aandacht besteed. In verhouding is het aantal uitgaven over (nieuwe) theorievorming, gekoppeld aan de actualiteit, beduidend minder. Dit tekortschieten is absoluut niet als gemakzucht van de uitgevers te betitelen, maar zegt meer over het gehalte van de theoriediscussies en theorie-ont-

wikkeling in de gehele anarchistische beweging.
Wordt er tegenwoordig minder uitgegeven omdat er minder interesse is in het anarchisme of zijn er ook andere redenen te vinden? Natuurlijk spelen de kosten een belangrijke rol. Uitgeven is nu minder aantrekkelijk omdat nu niet meer op een bepaalde afzet gerekend kan worden, de oplagen zijn noodgedwongen lager. Maar is uitgeven nu juist niet goedkoper geworden, met de computer binnen ieders bereik? De zetkosten zijn inderdaad aanzienlijk gedaald, maar de kosten van papier en binden relatief gestegen. Uitgevers zijn door gestegen kosten, beperkte afzetmogelijkheden en lagere oplagen dus minder geneigd risico's te nemen.

Jammer is dat hierdoor bijvoorbeeld bepaalde klassiekers niet meer leverbaar zijn. Geen enkele anarchistische uitgever durft op dit moment het risico te nemen *ABC van het anarchisme* of welke andere klassieke tekst dan ook, te herdrukken. Dit zou een enorme investering vergen, die zich pas over jaren terugverdient. Misschien zouden voor een dergelijke uitgave de krachten van de diverse uitgevers eens gebundeld moeten worden. Dat geldt natuurlijk ook wanneer zich een interessante nieuwe tekst aandient.
Zijn er nog mogelijkheden voor anarchistische uitgeverijen? Wordt er nog uitgegeven? Spreeuw, Pamflet en AU zijn niet opgeheven maar leiden toch op zijn minst een slapend bestaan. Gelukkig zijn er de laatste paar jaar enkele nieuwe initiatieven ontstaan die het anarchistisch uitgeven nieuw leven hebben ingeblazen. Denk aan de uitgaven van Atalanta (*Hoe komen kringen in het water, Dwarse ekonomie*), Iris (*De geheime genootschappen van Bakoenin, De menselijke ziel onder het socialisme* van Oscar Wilde, *Anarchie* van Lazare) en Rode Emma (*De fabel van het linkse ongelijk* en het nog te verschijnen *Lenin en de revolutie* van Arthur Lehning), maar ook Ravijn, met voor anarchisten interessante literatuur. Titels van deze uitgeverijen tonen aan dat in het uitgeven van nieuwe actuele titels of literair getinte teksten nog zeker mogelijkheden liggen. Misschien moeten anarchistische uitgevers ook eens wat meer aan de weg timmeren. Gelukkig zijn anarchisten nu ook vertegenwoordigd op de jaarlijkse Beurs van Kleine Uitgevers in Paradiso, in tegenstelling tot een aantal jaren geleden. En misschien moeten we nu de winkelverkopen niet veel voorstellen, toch meer doen aan directe levering aan de lezers, waarbij de anarchistische tijdschriften, net als vroeger, de fondslijsten zouden kunnen publiceren.

LITERATUUR

H. Ramaer, Het zenuwcentrum van binnen- en buitenlandse publicaties over het anarchisme, in: De vele gezichten van het anarchisme, *Vrij Nederland* boekenbijlage 23-10-1976 - N. Buiten, Anarchistiese Uitgaven ontpopt zich als Uitgeverij Lens, in: *De Vrije* 1982 no. 1 - N. Buiten, Spreeuw en anarchistiese propaganda, in: *De Vrije* 1982 no. 3 - N. Buiten, Journalistieke benadering staat bij Pamflet voorop, in: *De Vrije* 1982 no. 4-5 - M. den Boer e.a. (Red), *Het linkse boek in (de) beweging*, Tilburg, KRIS 1984 - M. Smit, Anarchistiese uitgevers, oftewel tien jaar tussen herdrukken, de dalende oplagen en grote voorraden, in: *De Vrije* 1987 no. 6-7 - *Klein uitgeven*, 2000 bijzondere boeken uit de marge van het boekenbedrijf, 1989-1990, Amsterdam, BIS/Nederhof 1988 - J. van der Laan/M. Smit, Boeken op de plank, anarchistische uitgeverijen in Nederland, in: *De Vrije Socialiste* no. 1, juni 1992 - Interviews met B. Chorus en J. van der Laan (februari 1993).

ANARCHISME OVER DE GRENZEN
Karl Kreuger

We vroegen Karl Kreuger, die veel contacten onderhoudt met buitenlandse anarchistische bladen, groepen en organisaties om uit de anarchistische pers buiten Nederlands een aantal interessante tijdschriften te selecteren en daarover (kort) te berichten. Hij koos bladen die redelijk open staan voor andere stromingen binnen het anarchisme en die een relatief ruime verspreiding kennen. Daarbij beperkte hij zich tot de meest gesproken talen (met uitzondering van het Russisch) in Europa, Amerika en Australië. Daardoor vielen allerlei bladen (in het Zweeds, Noors, Deens, Fins, Turks, Portugees, Grieks, Bulgaars e.d.) bij deze selectie buiten de bot. Vanzelfsprekend heeft dit overzicht (met ook bijdragen van Rudolf de Jong en Hans Ramaer) niet de pretentie volledig te zijn. Wie buitenlandse anarchobladen wil bestellen of een donatie wil geven - in Latijns Amerika en Oost-Europa is hard steun nodig - wordt verzocht te schrijven naar: Karl Kreuger, postbus 61523, 2506 AM Den Haag. Het is ook het adres voor het libertaire informatienetwerk A-Infos. (Redactie)

VERENIGDE STATEN

Love and Rage is een 'revolutionair anarchistische krant' die zo eens per zes tot acht weken verschijnt. Het blad bestaat ruim vier jaar en is een voortzetting van The Torch, uitgave van de Revolutionary Socialist League. Ongeveer een derde deel van de krant is Spaanstalig en op een onlangs gehouden congres is besloten zich meer op Latijns Amerika te richten. Love and Rage is sterk activistisch met artikelen over onder meer antiracisme, dierenbevrijding, homostrijd, bajesbeweging en 'harde' ecologische acties. Formaat: A3; 20p.; los nummer: één dollar. Adres: postbox 3, Prince Street Stn., New York, NY 10012.
Anarchy noemt zich 'a journal of desire armed' en verschijnt sinds kort als magazine met kleurenomslag. Het blad verschijnt ieder kwartaal en bestaat inmiddels dertien jaar. Anarchy heeft een uitgebreide brievenrubriek en geeft veel informatie over andere alternatieve tijdschriften. De nadruk ligt op kunst en cultuur, feminisme, seks/erotiek middels diverse langere artikelen en essays. Formaat: A4; 84p.; los nummer: 2,50 dollar. Adres: CAL, postbox 1446, Columbia, MO 65205-1446.

CANADA

Kick it Over is een zo'n tien jaar bestaand kwartaalblad met veel aandacht voor ecologie, feminisme, racisme, seksisme en de inheemse bevolking. Het laatste nummer had als thema 'anti-verkiezingen'. Formaat: A4; 48p.; los nummer: 2,50 Can. dollar. Adres: postbox 5811, Stn. Toronto, Ontario, M5W1P2.

AUSTRALIË

Het meest frequent verschijnende blad in Australië is *Rebel Worker*, dat zo'n elf jaar bestaat. Sinds een jaar of zeven is het een uitgave van de Anarcho-Syndicalist Federation/IAA. Zoals te verwachten valt, bevat het blad vooral artikelen over economie, syndicalisme en acties, daarnaast ook over de inheemse bevolking. Formaat: A4; 20p.; los nummer: 0,50 Austr. dollar. Adres: postbox 92, Broadway, NSW 2007.
The Anarchist Age verschijnt één à twee keer per jaar. Het blad bevat korte in-

formatie over binnen- en buitenland en langere artikelen. Formaat: A4; 46p.; los nummer: drie Austr. dollar. Adres: postbox 20, Parkville 3052, Melbourne, Victoria.

GROOT-BRITTANNIË

Sinds ruim vijf jaar verschijnt het theoretisch kwartaalblad *The Raven*, dat enigszins aanknoopt bij de traditie van Colin Ward's Anarchy uit de jaren zestig. Het blad (in paperback-uitvoering) was aanvankelijk nogal historisch gericht, met fraaie artikelen van onder andere Nicolas Walter en Heiner Becker. Al enkele jarén zijn het meer algemene themanummers (onder meer verkiezingen, landgebruik, antropologie, sociologie, gezondheidszorg, onderwijs, stemmen). Het laatst verschenen nummer 20 is een Kropotkinnummer. Het blad publiceerde artikelen van onder meer Murray Bookchin, Colin Ward en George Woodcock, maar bevat weinig informatie over (anarchistische) ontwikkelingen buiten het Angelsaksische taalgebied. Formaat: A5; 96p.; los nummer: drie Eng. pond. Adres: Freedom Press, 84b Whitechapel High Street, London E1 7QX. (HR)

Freedom verschijnt tweewekelijks en is al ruim honderd jaar oud. Deze krant bevat boekbesprekingen, lezersbrieven, korte berichten, polemieken, artikelen over en commentaren op actuele politieke ontwikkelingen en nieuws over vakbonden, arbeidersstrijd e.d. Formaat: A3; 16p.; los nummer: 0,50 pence.

Class War is al een jaar of tien berucht. Het blad wordt uitgegeven door de Class War Federation en bevat zelden het woord 'anarchisme', maar wordt door de buitenwacht voor anarchistisch versleten. De groep intellectuelen die het blad maakt(e), richt zich vooral op randgroepen en predikt een compromisloze klassenstrijd. Een cartoon met daarop een gigantisch kerkhof en het onderschrift 'We hebben nieuwe huizen voor de rijken gevonden' is typerend voor het blad. Door colportage bereikt Class War soms hoge oplagen. Adres: postbox 772, Bristol BS991EG.

DUITSLAND

Graswurzelrevolution bestaat als zo'n tien jaar. Het maandblad wordt uitgegeven door de Föderation Gewaltfreier Aktionsgruppen (aangesloten bij de WRI). Vanzelfsprekend bevat het blad veel nieuws en artikelen over geweldloze strijd en antimilitarisme, maar daarnaast is er ook veel aandacht voor feminisme/patriarchaatkritiek, repressie e.d. in een libertaire optiek. Formaat: A3; 20p.'; los nummer 2,50 DM. Adres: Kirchstrasse 14, W-3135 Wustrow.

Direkte Aktion is het blad van de Freie Arbeiter Innen Union (FAU/IAA) dat tweemaandelijks verschijnt. Het bevat veel berichten uit binnen- en buitenland, vooral over economie, arbeidersstrijd, syndicalisme en sinds enige tijd ook over repressie en fascisme/racismebestrijding. Formaat: A3; 16p.; los nummer: 2 DM. Adres: c/o F. Mohrhof, Grünebergstrasse 81, W-2000 Hamburg 50.

Schwarzer Faden is een kwartaalblad dat zo'n dertien jaar bestaat en zich een blad noemt voor 'Lust und Freiheit'. Het heeft een magazine-uitvoering en bevat relatief veel (eigen) foto's, veelal enigszins dadaïstisch en situationistisch. Schwarzer Faden biedt ondanks de foto's veel tekst. Het heeft vaste rubrieken (brieven, boekbesprekingen, agenda) en daarnaast zo'n acht tot tien (vaak lange) artikelen over allerlei aspecten van de anarchistische bewe-

ging - óók die in het buitenland -, anti-imperialismestrijd, antifascisme/racisme, sexualiteit en patriarchaat, opvoeding/onderwijs, ecologie, militarisme en staatsrepressie. Schwarzer Faden besteedt veel aandacht aan (massa)cultuur, weinig aandacht aan economie en brengt vaak artikelen van Murray Bookchin en Janet Biehl. Een jaar geleden leek het blad even te wankelen door een scherpe aanval van de Berlijnse anarcho-scene op de - onafhankelijke - redactie, die van alles en nog wat verweten werd. Ondertussen lijken de stormen, met name over de vraag hoe Duitse anarchisten met 'nationale gevoelens' moeten omgaan, weer geluwd. Formaat: A4; 72p.; los nummer: 7 DM. Adres: postfach 1159, W-7043 Grafenau-Döffingen. (HR)

Trafik is een tijdschrift dat ruim tien jaar bestaat en zich 'Internationales Journal zur libertären Kultur und Politik' noemt. Het is uitgevoerd als een forse paperback en verschijnt enkele malen per jaar. Sinds een jaar of zes zijn het uitsluitend themanummers met de nadruk op antropologie, pedagogiek, kunst en cultuur. Trafik brengt relatief vaak vertaalde artikelen (van onder meer Chomsky, Woodcock, Harold Barclay) en mengt zich niet in intern-anarchistische discussies zoals SF. Het blad heeft wèl een boekenrubriek. Formaat: ca. A4; ca. 80p.; los nummer: ca. 8 DM. Adres: Peter Peterson, Eduardstrasse 40, D-4330 Mülheim/Ruhr 1. (HR)

BELGIË

Het maandblad *Alternative Libertaire* brengt informatie uit Wallonië en het noorden van Frankrijk. Het blad ruimt ook plaats in voor brieven. Meestal kent het blad een hoofdthema; verder bevat AL een affiche (samen met andere groepen). Formaat: A3; 20p.; los nummer 100 Bfr.

De Nar is een libertair vouwblad dat zich vooral op jongeren en alternatieve cultuur richt. Het blad verschijnt maandelijks en bevat overwegend (zeer) korte berichten over concerten, demonstraties, acties, bladen, boeken en cd's/platen/cassettes. Daarnaast bevat De Nar meestal een of twee artikelen over dierenbevrijding, antifascisme/racisme, muziek e.d. Formaat: A3; jaarabonnement: 300 Bfr. Adres: postbus 104, Brussel.

Het kwartaalblad *Perspectief* bestaat inmiddels zo'n zeven jaar en komt binnenkort met een speciaal nummer 30. Het blad valt het beste te vergelijken met De AS, maar een aantal jaren terug heeft de redactie met een thematische aanpak gebroken. Sindsdien heeft het blad aandacht geschonken aan onder meer Murray Bookchin, ecologie, het nieuwe Europa, extreem rechts en ook aan de geschiedenis van het anarchisme in België. Formaat: A5; ca. 44p.; jaarabonnement: 300 Bfr. Adres: Dracenastraat 21, B-9000 Gent.

IERLAND

Workers Solidarity is het blad van de gelijknamige beweging. Dit onafhankelijke anarchistische blad verschijnt vier tot zes keer per jaar en richt zich op de binnenlandse politiek (abortus!), economie en arbeidersstrijd. Het bevat zowel berichten als artikelen. Formaat: A4; 20p.; los nummer: 0,60 Ierse pence.

FRANKRIJK

Het orgaan van de Franse Anarchistische Federatie (FAF) is de tweewekelijks verschijnende *Le Monde Libertaire.* De krant bestaat al tientallen jaren en fungeert als mededelingenblad van de

verschillende lokale en regionale anarchistische groepen en verwante organisaties. Verder bevat de krant allerlei korte artikelen over arbeidersstrijd, antifascisme/racisme, repressie e.d. Daarnaast zijn er enkele langere artikelen over onder meer onderwijs, feminisme, ecologie en de historie van het anarchisme. Le Monde Libertaire bericht ook over de programma's van Radio Libertaire. Formaat: A3; 8p.; los nummer: 10 FFr. Adres: 145 Rue Amelot, 75011 Paris.

Combat Syndicaliste is het blad van de CNT/F, de bij de IAA aangesloten vakorganisatie. Uiteraard ligt de nadruk op arbeidersstrijd en syndicalisme in Frankrijk zelf, maar het blad heeft ook een binnendeel over het buitenland. Formaat: A4; 16p.; los nummer: 10 FFr. Adres: bp 38, 94601 Choisy-Le-Roi cedex.

Itinéraire is een tijdschrift in magazinevorm met kleurenomslag dat sinds 1987 verschijnt. Iedere aflevering is gewijd aan een historische figuur uit de anarchistische beweging. De Spaanse revolutionair Durruti opende de reeks. Hij werd gevolgd door Sacco en Vanzetti, Kropotkin, Rudolf Rocker, Malatesta, Proudhon, Emma Goldman, en als laatste, een in 1992 verschenen dubbelnummer over Ricardo Flores Magón, de Mexicaanse anarchist die een grote rol speelde in de Mexicaanse revolutie en de voorgeschiedenis daarvan en stierf in een Amerikaanse gevangenis.

Itinéraire (levensweg; letterlijk: reisweg) verschijnt in A4 formaat op prachtig papier, telt 36 tot 100 pag. (met de neiging om steeds dikker te worden) en is schitterend geïllustreerd met uniek fotomateriaal, soms afkomstig uit particulier bezit. Elk nummer bevat een uitgebreide chronologie, soms een biblio- grafie en doorgaans een tiental artikelen. De prijs per nummer bedraagt 35 tot 60 FFr., een abonnement van vier nummers 180 FFr., wat goedkoop mag heten.

De behandelde personen worden steeds geplaatst in de omgeving - de beweging, de landen - waarin zij actief waren. Zo vindt men in het Rocker-nummer studies over de Duitse revolutiejaren na de eerste wereldoorlog, de anarchistische beweging in dit land en de anarcho-syndicalistische internationale waarvan Rocker de geestelijke vader was. In het nummer over Kropotkin staat een overzicht van zijn invloed in Azië. Het laatste nummer bevat artikelen over het volkstheater, de sociale situatie en allerlei aspecten van de revolutie in Mexico. Het Goldman-nummer bevat geschreven portretten (met foto's) van Amerikaanse geestverwanten van haar en een interview met Fermin Rocker over haar dat even interessant als kritisch ('Prima Donna') is. Alle personen worden trouwens kritisch benaderd en aan veel artikelen ligt uitgebreid bronnenonderzoek ten grondslag. Het blad is opgezet door een groep die verwant is aan de Franse Fédération Anarchiste en de doelstelling is het culturele blikveld, van de makers en de lezers, te verbreden. En dat doet het blad inderdaad. De artikelen zijn gesigneerd, voor elke nummer worden specialisten - militanten en anderen - aangetrokken. Van de redacteuren-medewerkers vermeld ik alleen Heiner Becker, die aan veel nummers uiterst consciëntieuse bijdragen leverde. Namen van redacteuren vermeldt *Itinéraire* overigens niet en het adres is soms moeilijk te vinden: 1 rue Emilie - 77500 Chelles, Frankrijk. (RdJ)

ITALIË

Umanita Nova is al aan jaargang 73 toe.

Het is het weekblad van de Italiaanse Anarchistische Federatie (FAI) en bevat veel korte berichten met nieuws van binnen en buiten de FAI, alsook artikelen over cultuur, bajesstrijd/repressie, antifascisme, economische strijd, antimilitarisme e.d. Formaat: A3; 8p.; los nummer: 1500 lire. Adres: I. Rossi, cp 90, 55046 Querceta (LU).
Volontà is een theoretisch tijdschrift in paperback-uitvoering. Het blad verschijnt vier keer per jaar en is evenals De AS steeds gewijd aan een bepaalde thema, vooral culturele en filosofische onderwerpen resp. benaderingen (architectuur, ecologie, wetenschap, de staat e.d.) Volontà brengt relatief vaak artikelen in vertaling, onder meer van Bookchin en ook van auteurs die niet per definitie 'anarchist' zijn. Het blad dat inmiddels 45 jaar bestaat en zich 'laboratorio di ricerche anarchiche' noemt, brengt tevens een boekenreeks (met onder meer geschriften van Colin Ward, Noam Chomsky en Kirkpatrick Sale) uit. Formaat: A5; ca. 110 p.; jaarabonnement 45000 lire. Adres: cp 7049, 47100 Forli. (HR)

SPANJE

In de periode na de dood van Franco (1975) heeft Spanje een grote bloei gekend van libertaire periodieken. Zowel van organisaties (met name van de CNT, de anarcho-syndicalistische vakbeweging) als uitgaven van allerlei autonome collectieven. Vrijwel alle tijdschriften zijn verdwenen en in 1979 is de CNT in twee elkaar bestrijdende organisaties uiteengevallen, elk uiteraard met een eigen pers. In dit kleine overzicht wil ik mij beperken tot een aantal nu verschijnende tijdschiften die onafhankelijk zijn van organisaties.
Polêmica is een tweemaandelijkse tijdschrift dat tien jaargangen heeft voltooid. Het heeft een magazineformaat en telt 36 tot 48 pagina's. De artikelen beslaan doorgaans maar enkele pagina's, maar worden soms in afleveringen gepubliceerd. De verschillende vaste rubrieken geven een goede indruk van de inhoud: de politiek en het land; de levende wereld van de arbeid; over de grenzen; cultuur en samenleving; de galerij van de opstanden (portretten van historische figuren); literatuur en poëzie van de vrijheid; boekbesprekingen; publikaties. De ondertitel luidt: 'Informacion, Critica, Pensamiento' en met zijn 'degelijkheid' doet het blad denken aan De AS.
Vaste medewerkers, waaronder nogal wat namen van personen die al lang meelopen in de beweging, leveren een belanrijk deel van de bijdragen. Historische artikelen nemen een grote plaats in. Aan Kroptkin werd een driedubbel nummer gewijd (47-49, januari 1992), waarin men echter ook veel vindt over Machno, Kronstadt en het hedendaagse Rusland. Elk nummer opent met een actueel cómmentaar van één pagina. De 'kritiek' in de ondertitel richt zich misschien iets te traditioneel op de bestaande samenleving en iets te weinig op het erfgoed van het anarchistische 'pensamiento' (denkwereld). In de wereld van het hedendaagse, door 'socialisten' geregeerde Spanje ("het kapitalisme in zijn meest rauwe vorm", zei een vriend mij onlangs) is overigens het oude erfgoed actueel genoeg. Tot het redactiecollectief behoort Franscisco Carasquer, die in nr. 46 (oktober 1991) een artikel wijdde - met enkele vertaalde gedichten - aan de Nederlandse anarchist Henk Eikeboom ('meer anarchist dan dichter'). *Polêmica* kost (buiten Spanje) 2000 peseta's per jaar, via de administrateur

A. López, c/Valencia 465, 4.3a., 08013 Barcelona.
De A van *la lletra A* in de titel staat uiteraard in een cirkeltje. Behalve Castilliaanse staan er ook in het Catalaans geschreven artikelen in dit tijdschrift dat in uiterlijk en inhoud doet denken aan *De Vrije Socialist* toen dat blad nog in het teken van de A met een cirkeltje stond. *la lletra A* is rijk geïllustreerd onder andere met een strip, omvat 44 tot 56 pagina's, bevat vaak een poster of oproep en is, ondanks dat het een kwartaalblad is, erg gericht op de actualiteit en de beweging (in zeer ruime zin). Ook hier zijn de artikelen - steeds onder een pakkende kop - vaker één pagina dan meerdere, al vormen zij soms een samenhangend dossier. Het laatste nummer (35) dat ik doorkeek, bevatte onder andere artikelen over dienstweigering, neo-nazisme, gezondheidszorg, Europa, allerlei libertaire projecten, het 500 jaar Columbus-feest en Latijns Amerika, veel anarchistisch nieuws en cultuur.
La lletra A (met de ondertitel 'Revista libertaria') behoort niet tot een bepaalde anarchistische richting maar wil ruimte scheppen voor "nadenken en vrije discussie over de ons omringende dagelijkse werkelijkheid op sociaal, politiek en cultureel niveau". De bijdragen weerspiegelen dan ook niet automatisch de mening van de redactie die gevestigd is in Ateneu Llibertari, c/Sant Vicenc, 43201 Reus, Catalonië en 900 peseta's voor een jaarabonnement vraagt.
Mujeres libres (vrije vrouwen) was de naam van de anarchistische vrouwenorganisatie die in de Spaanse burgeroorlog een - bescheiden - rol speelde in de libertaire beweging, maar die zeker voor Spaanse begrippen, baanbrekend werk deed en door de Spaanse vrouwengeschiedenis al vroegtijdig herontdekt werd (publikaties van Mary Nash en daarna van o.a.Temma Kaplan en Martha Ackelsberg; eerder had Lola Iturbe, één van 'Mujeres libres' van het eerste uur, over de organisatie geschreven).
Het driemaandelijkse tijdschrift *Mujeres Libertarias* (vrijheidslievende vrouwen) wordt gesubsidieerd door het Instituut voor de Vrouw, maar doet daarmee toch zijn naam van vrijheidslievend geen geweld aan. Ook dit blad, 36 à 40 pagina's, heeft een magazineformaat. Het doet bijzonder fris aan en richt zich duidelijk niet alleen tot anarchistische lezer(essen) maar tot een veel algemener publiek, zodat het iets van een libertair (en bescheiden) *Opzij* heeft. Om een indruk te geven van de inhoud geef ik hier de onderwerpen van enkele artikelen uit een tweetal nummers (11 en 12) die vorig jaar verschenen: Voor een anti-patriarchaal moederschap; Het feminisme in het anarchisme; De vrouwen in Joegoslavië en het recht op reproduktie; Over de verhoudingen met de macht (van de staat en de socialistische regering); De prostitutie in Thailand; Open brief van de moeder van een dienstweigeraar. Verder nieuws over processen, congressen, poëzie e.d. Het goed verzorgde tijdschrift kost (in Spanje) 1000 peseta's per jaar en het adres is c/Almagro, 28 - piso 2., Despacho 5, Madrid.
Behalve *Mujeres Libertarias* (met de ondertitel 'Revista del colectivo de Mujeres libertarias') verschijnt, sedert 1991, een Catalaans anarcho-feministisch blad: *Dones Lliures* (vrije vrouwen). Over beide bladen an andere periodieken van de Spaanse vrouwenbeweging schreven Karen Peters en Hanneke Willemse een overzichtartikel in *Lover. Lite-*

ratuuroverzicht voor de vrouwenbeweging, 1992, nr. 1.
Anthropos is een tijdschrift met ongeveer dezelfde formule en formaat als *Itinéraire*, maar is niet specifiek anarchistisch. Het brengt themanummers uit over allerlei, maar wèl uitsluitend Spaanse, culturele figuren. De ondertitel van *Anthropos* luidt dan ook: 'Revista de documentación científica de la cultura'. Bij de 138 tot nu toe verschenen nummers zijn een zestal gewijd aan bekende Spaanse libertairen: Federrico Urales, oprichter van de Revista Blanca en de vader van de bekende Federica Montseny (nr 78), Félix Carasquer, libertair pedagoog en militant in de burgeroorlog, broer van Francisco die in Nederland in ballingschap woonde en naam maakte als vertaler van Nederlandse poëzie (nr 90), José Peirats Valls, historicus van de Spaanse beweging tijdens de burgeroorlog (nr. 102), Joan Peiró, minister tijdens de burgeroorlog en gefusilleerd na vanuit Frankrijk uitgeleverd te zijn aan Spanje tijdens de tweede wereldoorlog (nr. 114) en Diego Abad de Santillán, theoreticus en militant. Deze nummers kosten ongeveer *f*10,- tot *f*20,- per stuk. Adres: Apartado 387, 08190 Sant Cujas del Vallès (Barcelona). (RdJ)

BLADEREN 25

Schrijven is schrappen, wij weten het nagenoeg allen. Alleen: soms wordt er ook te veel geschrapt - of anderszins weggelaten.
Zo verviel er in de vorige aflevering van deze rubriek ondermeer de letter *f* in het woord 'positiefs', waardoor mijn opmerkingen over een artikel van *Marius de Geus* nogal onbegrijpelijk werden.
En ook uit het slot van *Hans Ramaers* 'Twintig jaar De AS' in hetzelfde nummer, waarin hij enige opmerkingen plaatste bij mijn artikel 'De SP en de islam in Nederland' (*De AS* 64) bleek het een en ander verdwenen. Door toevalligheden, zo verzekerde Ramaer mij, is de hele context komen te vervallen waardoor de betreffende passage geheel onbedoeld 'uitsmijterig' is geworden.
Tja, dat vond ik dus ook. Maar laat ik van de nood een deugd maken en van de gelegenheid gebruik maken om bij dit blijkbaar nog alijd omstreden artikel ook enige 'historische' kanttekeningen mijnerzijds te maken.
Allereerst: ik ben *Constandse* altijd zeer erkentelijk geweest voor het feit dat hij destijds mijn 'SP-artikel' voor zijn redactionele verantwoording heeft willen nemen. Al was het maar omdat het anders door eindredacteur Hans Ramaer niet geplaatst zou zijn. Want, anders dan hij nu suggereert, was hij het, ook toen al, niet zó met mij eens, en: hij wilde Constandse 'sparen'. Hoe nobel dit laatste motief ook moge zijn, ik vond - en vind - dat iemand die met zijn opvattingen de publiciteit zoekt op kritiek moet rekenen. En: iemand als Constandse deed je volgens mij geen recht door hem te willen 'sparen'!
Ramaer noemt mijn kritiek op Constandse 'fel': misschien was dat zo. Maar zeker is dat Constandse brieven kreeg naar aanleiding van zijn lof over die vermaledijde SP-brochure 'Gastarbeid en kapitaal', die mijn artikel in felheid vele malen overtroffen.
Ook herinner ik mij dat iemand als *Wim van Dooren* - bepaald geen 'vijand' van Constandse - destijds vond dat ik Constandse zelfs te zacht had aangepakt!
En of het nu komt doordat ik nog altijd - ik kan het ook niet helpen - de Benjamin van de AS-redactie ben weet ik niet, maar ik denk over die SP-brochure nog altijd niet veel anders dan tien jaar geleden (De SP trouwens evenmin, zoals bleek in een interview met *Tiny Kok* in *Lekker Fris* 35). Islamieten het land uit zetten, met een cursus islam en ik geloof een oprotpremie van 20.000 gulden, louter en alleen omdat zij islamiet zijn? Ik kan daar nog altijd weinig anarchistisch in zien - een vergelijking met de hartverscheu-

rende taferelen dezer dagen aan de Isralisch-Libanese grens dringt zich op - en al helemaal geen effectieve strategie tegen het 'islamitisch fundamentalisme'.
Slechts in één opzicht moet ik Ramaer, vrees ik, gelijk geven: Constandse was ook volgens mij 'in de eerste plaats vrijdenker en dan pas anarchist'....
Vrijdenkers zien immers in de godsdienst *als zodanig* een groot kwaad. Godsdienst deugt niet, nu niet en nooit niet. Ik citeer *Jan Vis* uit een recent nummer van het vrijdenkers-maandblad *De Vrije Gedachte* (febr. 1993, blz. 12): "(...) Ondanks alles blijft gelden dat godsdiensten zich verhouden tot atheïsme als onvolwassen onzin tot waarheid". Een 'ik-heb-gelijk-en-verder-niemand' dus, een gevaarlijke claim op de waarheid die mijns inziens als twee druppels water lijkt op de absolute claim op de waarheid van de katholieke kerk van weleer. De inhoud verschilt, de vorm niet helaas!
Anarchisten zullen daarentegen veeleer geneigd zijn het fundamentele recht van mensen op een eigen opvatting, ook een religieuze, te verdedigen en mensen, op zijn minst, niet op voorhand op boven-individuele 'kenmerken', zoals het aanhangen van een bepaald geloof, beoordelen. Het feit dat *De AS* niet zo lang geleden een nummer maakte over christen-anarchisme moge hier voor zich spreken.
Het is een manier van omgaan van met het verschijnsel godsdienst die meer in overeenstemming is met bijvoorbeeld het gedachtengoed van iemand als ...... *Paul Feyerabend.* Het is mijns inziens bepaald geen toeval dat Constandse, in tegenstelling tot de toenmalige enthousiaste rest van de AS-redactie, niet veel in zijn ideeën zag, zoals Ramaer in het genoemde artikel eveneens memoreert.
Van deze Feyerabend verscheen in 1990 trouwens een nieuw boek, *A farewell to reason* (Verso, London, ca.ƒ50) dat ik binnenkort 'hier of daar' wil bespreken. Het boek werd inmiddels ook in het Frans vertaald, als *Adieu à la raison* (Séuil, 1991) als ik het wel heb, zodat naar ik aanneem Feyerabend inmiddels ook al wel ontdekt zal zijn als voorloper of iets dergelijks van het postmodernisme.
Vorig jaar was Feyerabend trouwens in Nederland, hij sprak op een driedaags symposium georganiseerd door de *Stichting Praemium Erasmianum,* zo meldde althans het Leidse universiteitsblad *Mare* (21.5.1992).
Dat was een mooie gelegenheid om een poging te wagen om ook hem te strikken voor dat tv-programma 'Een schitterend ongeluk' van *Wim Kayzer* dat de *VPRO* in de maand januari 1993 uitzond. De vraag luidde immers waar de wetenschap 'ons', zo aan het eind van de 20e eeuw, gebracht heeft. Als er iemand is die op die vraag een even belangrijk als prikkelend antwoord heeft dan is dat wel Paul Feyerabend....
Intussen had dat programma flink wat effect in 'de media'. Zo trof ik ondermeer een interview met *Oliver Sachs* in *de Groene* (20.1.93) en een column van *doctoraris Piet Vroon* over *Sheldrake* en zijn duiven in *de Volkskrant* (30.1.93). Vermeldenswaard is ook het interview van *Harry Kunneman* en *Joep Dohmen* met *Stephen Toulmin* in het nieuwe (d.w.z. bijna één jaar oude) maandblad *Filosofie Magazine* (nr. 1993/2, info: Postbus 1056, 3500 BB Utrecht), al was het maar vanwege Toulmins visie op 'de ondergang van de staat'.
Het laatste boek van Toulmin, *Cosmopolis,* verscheen alweer twee jaar geleden in een Nederlandse vertaling bij uitgeverij Kok (Kampen, 1990 , 297 blz. ƒ49,50). Toulmin pleit hierin voor een nieuw toekomstperspectief nu 'het moderne denken' volgens hem heeft afgedaan. Hij denkt daarbij veel te hebben aan het 16e eeuwse humanisme van ondermeer *Montaigne. Wim van Dooren* - hij stelde in 1991, met *Paul Cliteur,* een uiterst boeiende bundel samen over de *Geschiedenis van het humanisme* (Boom Meppel/Amsterdam, 312 blz., ƒ38,50) - spreekt in een *Montaigne*-nummer van het tijdschrift *Wijsgerig Perspectief* (33 : 1) overigens van een 'merkwaardige hedendaagse erkenning' van Montaigne bij Toulmin.
Een uitgebreide kritische bespreking (van het Engelstalige origineel) van Cosmopolis

schreef *Arnold Heumakers* in *de Volkskrant* (22.9.1990).

Intussen is het fundamentalisme van allerlei snit een reëel gevaar, vooral buiten 'onze' grenzen. Vrijdenkers zullen zich evenwel moeten realiseren dat het 'fundamentalisme' in landen als Iran en Algerije niet, of in ieder geval niet alleen, wortelt in de islam. In voormalig Joegoslavië, in Bosnië, zijn het bepaald *niet* de moslims die de meest fanatieke bevolkingsgroep vormen, en zulks ondanks het feit dat Tito de moslims binnen de Joegoslavische federatie tot 'natie' had verheven. Het zijn maatschappelijke omstandigheden - armoede en onderdrukking vaak - die dergelijke ontwikkelingen (mede) verklaren.

Interessant in dit verband is ondermeer de recent vertaalde studie van de Franse politicoloog *Gilles Kepel*, *De wrake Gods*, (Ambo Baarn 1992, 249 blz,.ƒ39,50) over het christelijke, joodse en islamitische fundamentalisme. Inzicht in de processen die tot allerlei vormen van religieus fanatisme leiden is tenslotte van belang voor de bestrijding ervan. Wat niet wegneemt dat Kepel grote conflicten voorziet : oorlogen tussen 'gelovigen' die hun herontdekte godsdienstige identiteit tot het criterium voor een Waarheid maken, een Waarheid die voor een ieder van hen anders luidt maar andere 'Waarheden' uitsluit" (blz. 226).

En wat Nederland betreft: "Emancipatie en integratie van islamitische allochtonen kan en zal niet plaatsvinden zonder een *aanvaarding* (curs. CB) door autochtonen van de islam en de islamitische cultuur", schreef de socioloog *Anton Zijderveld* onlangs in een artikel 'Nederland in het internationale spanningsveld' (*Internationale Spectator*, januari 1983, blz. 34).

Het Duitse literaire maandblad *Merkur* kwam eind vorig jaar onder het motto *GegenModerne* met een themanummer 'Über Fundamentalismus, Multikulturalismus und moralische Korrektheit' (Nr. 522/523, 1992 - 10/11, uitg. Klett-Cotta, Stuttgart, los 22 DM, in Nederland ca. ƒ30) dat hier evenmin onvermeld mag blijven. Het blad schenkt aandacht aan allerlei 'seculiere' vormen van fundamentalisme, zoals het fundamentalisme van het modernisme (*Dubiel*), van de ecologie (Schütze) en de economie (Scharf).

Tot slot zij opgemerkt dat de eerder genoemde *Dris. Piet Vroon* in zijn - omstreden! - boek *Wolfsklem, de evolutie van het menselijk gedrag* (Ambo Baarn 1992, 400 blz. ƒ39,50) in het slothoofdstuk 'Evolutie en involutie' aandacht besteedt aan het fundamentalisme in godsdienst èn wetenschap. 'Sciëntistisch' noemt *Vroon* aldaar de vermenging van wetenschap met quasi-religieuze onverdraagzaamheid. Kritiek op Wolfsklem - en de reactie van Vroon daarop - onder meer in het eerder genoemde nummer van Filosofie Magazine.

En de SP? Hopelijk gaan deze twee letters de komende jaren vooral iets anders betekenen: *Stadspartij* namelijk. Want dat wat ooit partijtjes in de provincie waren van een hoog Boer-Koekkoek-gehalte, lijkt uit te groeien tot een serieuze municipalistische beweging : *Vrij Nederland* (16.1.1993) sprak zelfs al van 'de fluwelen revolutie van de stadspartijen'. Op mijn stem in het Rotterdamse zullen criminoloog en dichter *Manuel Kneepkens* c.s. (waaronder ook AS-redacteur *Hans Ramaer*) te zijner tijd vermoedelijk kunnen rekenen - al is het te hopen dat het nagenoeg onvermijdelijke populisme dat lokale initiatieven kenmerkt, niet al te gortig wordt. Maar goed, de - of toch: 'sommige'? - stadspartijen willen een alternatief bieden voor diegenen die vooral uit protest op de Centrumdemocraten zouden stemmen, en zij willen dat doen - hulde! - zonder die hemeltergende slogan 'de wijken in' waarvan de sociaal-democratie onder leiding van Rottenberg alle heil verwacht.

Over dat 'de wijken in' schreef *Mirjam de Rijk* een tweetal prachtige artikelen in *De Groene*. "Het is een mythe dat vooral de bewoners van oude wijken de PvdA gedag zeggen; in Flevoland en in Limburg holt de PvdA nog harder achteruit dan in de grote steden" schrijft zij naar aanleiding van een gesprek

met ondermeer de anarchiserende Amsterdamse politicoloog *Jean Tillie* (*De Groene*, 3.2.1993). Veertien dagen eerder (*De Groene* 13.1.1993) ging zij op zoek naar 'bevlogen sociaal-democraten'. Zij vond het PvdA-kamerlid *Van Middelkoop*: "Die hele operatie om het vertrouwen van de wijken terug te winnen versterkt juist het gevoel van 'ze hebben nooit iets voor ons gedaan'. (...) De mensen die vroeger (Van M. was wethouder in Rotterdam, CB) bij mij aan de deur kwamen en zeiden dat er wat met de buitenlanders moet gebeuren bellen me nu op met: Hé, maar zo hadden we het niet bedoeld!". Je mag oprecht hopen dat hij vooral dit laatste niet verzonnen heeft...

En zij vond óók PvdA-ideoloog *Bart Tromp*. Tromp, die door zijn tegenstanders in de partij qua ideeën nogal eens schamper ergens in de jaren vijftig van de oude *Drees* wordt gesitueerd: "Ik voel me door horden mensen onder leiding van *Wim Kok* rechts gepasseerd. Want tenslotte heeft Drees de verzorgingsstaat opgebouwd - en niet afgebroken zoals nu gebeurt."

Tromp is ondermeer, evenals *Martin Ros*, *Saskia Stuiveling* en *Marnix Krop*, redacteur van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*, waarvan vorig jaar de 13e aflevering verscheen, gewijd aan de sociaal-democratie in Oost-Europa (Arbeiderspers Amsterdam 1992, 192 blz. *f*28,90). Hierin ondermeer een helder overzicht van 'partijen, bewegingen en stromingen': je zou wensen dat een dergelijk overzicht ook bestond van de vele(?) anarchistische clubs aldaar! Aardig is ook het verslag in het jaarboek van *Wouter Gortzak* over zijn naspeuringen in *SED*-archieven, op zoek naar aanwijzingen over de rol van *Nieuw Links* bij de erkenning van de DDR.

In *Het Parool* (6.2.1993) een paginagroot interview met redacteur/uitgever *Martin Ros* over het verschijnsel (auto)biografie. Het belangrijkste nieuws mij dunkt is dat Ros meldt dat de lang verwachte biografie van *Ferdinand Domela Nieuwenhuis* 'hopelijk' in april dit jaar zal verschijnen. FDN-bibliograaf *Gé Nabrink* gaat het nog druk krijgen! Over Nabrinks - excusez-moi le mot - monnikenwerk schreef *Bert Altena* in *Buiten de orde* (1992/4). Zou hij trouwens ook dat verrassende stuk gezien hebben over Domela, 'volksheld en burgerschrik' in het populairwetenschappelijke tijdschrift *Kijk* (febr.1993)?

Inmiddels verschenen bij de Arbeiderspers is een bundel met portretten van *Russische schurken* samengesteld door *Marc Jansen* en *Erik van Ree* (Amsterdam 1992, 231 blz., *f*39.90). Negen notoire 'slechterikken' passeren de revue, na een inleiding van *Bruno Naarden*. "Relativerende vergelijkingen, bedoeld om het Russische kwaad van zijn unieke karakter te bevrijden, leiden dus vrij gemakkelijk tot pogingen het de verontschuldigen of het zelfs te ontkennen", schrijft *Naarden*. De logica van zijn 'dus' ontging mij helaas.... Hoe het ook zij: veel voer voor anarchisten, de, al dan niet 'Russische', slechtheid van figuren als *Lenin* (een held van Paul Feyerabend overigens!), *Stalin* en *Beria* wordt breed uitgemeten. Uiteraard komt ook *Netsjajev* aan bod, ene *mevr. Grosheide - van de Riet* schrijft over deze 'expert in waan, wil en wraak'. Voor haar is *Bakoenin* evenwel co-auteur van de onder intimi beruchte 'Catechismus'. Alhoewel zij keurig meldt dat 'sommige historici' (de bijbehorende namen van *Lehning* en *Avrich* noemt zij niet) daar anders over denken, laat zij na uit een te zetten waarom zij zich aansluit bij die 'andere historici', waarvan in de literatuurlijst de mij verder onbekende *Pomper*, *Cochrane* en *Cannac* genoemd worden. Intrigerend in die lijst is ook de boodschap dat de auteurs "ook vaak Russisch-talige bronnen en literatuur" raadpleegden. Helaas wordt niet vermeld welke 'bronnen en literatuur'. Een *ernstige* omissie, mij dunkt...

Een al met al verheffender 'Kulturschock' biedt het Duitse kwartaalblad *Trafik* 35: onder dit motto verscheen sinds lange tijd weer een nummer, gewijd aan libertaire literatuur. Ik noem hier een portret van de nagenoeg onbekende *Pryzbyszewski* (hoewel de Noorse modernistische schilder *Edvard Munch* hem, zo blijkt, ten minste twee maal portretteer-

de), een verhaal over *'Kafka* en het anarchisme' en een terugblik van componist/gitarist *Egon Günther* uit de voormalige DDR over zijn belevenissen, voor en na de Wende, met liederen van *Erich Mühsam* (info: Eduardstrasse 40, D-4330 Mülheim/Ruhr 1, BRD).

Een paar lopende zaken nu. Hoewel ... het gaat eigenlijk allereerst meer om een niet zo heel erg lopende zaak.
Over *De Vrije* dus, het ex-blad van *Piet de Geus*. Het ziet er naar uit dat het blad niet meer verschijnen zal. Het *Bedrijfsfonds voor de Pers* in Den Haag, dat *De Vrije* in het recente verleden een ton steun verstrekte, heeft op dit moment 'geen commentaar'. Als er iemand is die wel wil zeggen hoe de vork precies in de steel zit: ik houd mij aanbevolen.

De wel lopende zaken? AS-redacteur *Rudolf de Jong* legde onlangs in het blad *Terecht* (Nr. 41, okt.1992) van de Nederlandse afdeling van de *Liga voor de Rechten van de mens* uit, waarom hij een jaar of vijf geleden actief werd voor de Liga.
AS-redacteur *Thom Holterman* schreef in het tijdschrift *Milieu en Recht* (april 1992) over de juridische haken en ogen die kleven aan een lokale (Dordtse) poging om wat te doen aan het toepassen van tropisch hardhout in de bouw. Blijft de vraag of het verbieden van de toepassing van hardhout het gewenste effect - 'kappen met kappen' - zal hebben: het gevolg zou immers een daling van de wereldmarktprijzen kunnen zijn waardoor bij de producenten - de 'kappers' dus - de noodzaak ontstaat om juist méér te gaan kappen...
In *Acta Politica* (1992/4) - 'het' Nederlandse politicologenblad - een artikel van *Robert H. Lieshout* getiteld 'Neo-institutional realism: anarchy and the possibilities of cooperation'. Een "niet oninteressant, nogal academisch artikel over internationale betrekkingen", aldus politicoloog Marius de Geus desgevraagd.
Het ene 'laatste kraakbolwerk' na het andere wordt met ontruiming bedreigd. In *NRC-Handelsblad* (4.2.1993) een artikel over het Arnhemse *Hotel Bosch* , in *Vrij Nederland* (6.2.1993) een verhaal over de Groningse kraakbeweging nà Wolters-Noordhoff. Het ontbreekt er nog net aan in beide gelikte stukken: wil de allerlaatste kraker het licht uitdoen?
Meer tevreden over de 'burgerlijke pers' mogen die jongens van *Bilwet* zijn. Hun *Media-archief* (zie ook elders in dit nummer) werd door *Dirk van Weelden* in *NRC-Handelsblad* (20.11.1992) lovend besproken: "Ja, het is nonsens, maar van de beste soort: nonsens die kietelt en bijt".
Dat anarchisten niet stil zitten, bewijst uitgeverij *Iris* (postbus 9471, 1006 AL Amsterdam), want in de reeks Anarchistische Teksten verscheen alweer het vierde deeltje. Het is *Anarchie*, de tekst van een lezing die *Lazare* in 1920 op een anarchistisch congres in Marseille heeft gehouden. Géén overbekende anarchist, maar wèl een curieus betoog: Lazare propageert een 'trancedent anarchisme'. De brochure kost zes gulden (postbankrekening 6259433 van Iris).

In *Beleid en maatschappij* (1992/6) een ook voor anarchisten interessante discussie tussen *J.A.A. van Doorn* en *Siep Stuurman* naar aanleiding van Stuurmans recente boek over de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme. Zo komt ondermeer het Franse socialisme ter sprake dat op zowel *Marx* als *Proudhon* een mijns inziens nogal desastreuze invloed had.

Ik ben met *Hans Ramaer* begonnen, ik wou ook met hem besluiten. Want in *Maatstaf* verscheen eind vorig jaar een prima artikel van zijn hand over 'De gorilla-oorlog: anarchisten en de Oranje-monarchie' (1992 - 11/12). Het betreffende monarchie-nummer is verder nauwelijks de moeite waard en bovendien peperduur: wellicht moet je geduld hebben tot het nummer bij *De Slegte* komt de liggen, zoals dat tenslotte ook gebeurde met het *Maatstaf*-nummer over 'Literatuur en politiek' (1989 8/9, nu: ƒ14,90) waarin Ramaer, met *Jan Bervoets*, over literatuur en politiek van de jaren zestig schreef. (CB)

BOEKBESPREKING

MEDIA-ARCHIEF

In een tank kun je niet wonen. Maar in de media wel. Of eigenlijk, we wonen al jaren in de media. Media zijn alomtegenwoordig, ze hebben de plaats van God ingenomen. Maar net als God, zullen ook de media verdwijnen. Nog hooguit twee decennia en het is zover, voorspelt de Stichting ter bevordering van de illegale wetenschap (BILWET) in haar nieuwste uitgave *Media-archief*. Het woord archief geeft aan dat het hier om een serie data gaat die tijdens de 'korte zomer van de media' (1988-1992) zijn geschreven en op eenvoudige wijze zijn opgeslagen (F10 op het toetsenbord indrukken). Toch is dat niet geheel klakkeloos gebeurd. Enerzijds heeft BILWET zich vooraf door een aantal bekende auteurs op het gebied van de media laten inspireren, zoals door McLuhan, Kittler, Theweleit, Baudrillard en Virilio; en anderzijds hebben ze (achteraf?) een metatekst geschreven over het schrijven in de media. De inspiratie van de diverse auteurs wordt aan het einde van het archief (onder de Z) opgeslagen als 'bronnen', stukjes tekst die in feite niet veel meer zijn dan korte samenvattingen van het denken over media van elke auteur. Wat de relatie is tussen deze auteurs en de 'mediatekst' van BILWET blijft daarbij onbesproken. De lezer wordt slechts data aangereikt waar hij of zijn zelf mee aan de slag kan. Die data hoeft men dus ook niet van voor naar achteren te lezen. De 'homo electricus' kan op elk moment inpluggen.

Kennelijk ben ik wat dat betreft nog een danig ouderwets type, want ik ben gewoon met de inleiding begonnen. In de hoop dat mij vooraf toch enige leidraad geboden werd om de verschillende fragmenten tekst te lezen. "De mediatekst borduurt niet rizomatisch voort aan schizoïde stromen en houdt zich evenmin bezig met nog verder oprekken van de differentie. Ze fokust met de grootst mogelijke scherpte in op de vaagst mogelijke kontouren", aldus de inleiding. Waarmee, als ik het goed begrijp, wordt bedoeld dat de mediatekst die BILWET schrijft, niet de werkelijkheid buiten de media wil beschrijven, maar de media van binnenuit wil benaderen (en wil laten imploderen?, om een term van Baudrillard te gebruiken). Daarbij is de mediatekst uit op extase, op het doldraaien van de mediaschrijver en mogelijkerwijs van de mediatekstgebruiker. De mediatekst lijkt daarin op de in het archief beschreven mix van geluiden die de Amsterdamse ether ingezonden worden door de zogenaamde vrije radio's (Radio Dood, radio Patapoe), waarbij de mixers als de 'lijkenpikkers en parasieten van de audiovisuele samenleving' oude en nieuwe geluiden na-, onder- en door elkaar mixen. Een manier van werken die zich niet in eerste instantie richt op de ervaring van de luisteraar, maar op die van de mixer. Het zijn 'soevereine media' die geen publiek meer nodig hebben.

Dat geldt ook voor de teksten in het media-archief. Ze lijken in eerste instantie verzameld voor de 'roes van de pure data-extase' van de schrijvers van BILWET. Voor mij als lezer is het elke keer een verrassing wat er als data naar boven zal komen en in hoeverre ik al dan niet in extase of verwarring raak. Dat brengt met zich mee dat ik het boek nu eens verveeld ter zijde heb geschoven, dan weer met rode oortjes heb zitten lezen. Met genoegen heb ik bijvoorbeeld de teksten over cyberspace gelezen. Als nieuwe publieke ruimte, waarin de afstand tussen mens en media is opgeheven en waarin de mens zich vrijelijk beweegt, draagt deze cyberspace een belofte van vrijheid in zich. "De wereldvrede wordt gerealiseerd op een abstractieniveau waar oorlogje spelen alleen maar achterstand betekent." Ook de fragmenten over het invullen van 'virtual reality' (een door computers gecreëerde werkelijkheid) met 'wetware' (waarbij oude en nieuwe media aan elkaar worden geknoopt) zijn intrigerend om te lezen. Een dergelijke aanzet tot het invullen van virtual reality met oude en nieuwe technieken is gegeven door de computerkunste-

naar Shaw, die de fiets via virtual reality aansloot op de plattegrond van Amsterdam.

Minder interessant vond ik de in het eerste deel voorkomende flarden tekst, de zogenaamde Unidentified Theoretical Objects (UTO's, wat niet veel meer als sleutelwoorden betekent) met onderwerpen als 'de alien en zijn media', 'vage media', 'intelligente media' etc. Toch levert de extase en razernij waarmee BILWET de mediatekst archiveert als geheel een prikkelende hoeveelheid data op. Opvallend daarbij is dat één inspiratiebron niet genoemd wordt, die mijns inziens op vrijwel elke bladzijde aanwezig is: de Ewige Widerkehr des Gleichen, de dionysische roes, de Godenschemering (Götzendämmerung) en talloze andere termen in het archief zijn onmiskenbaar van Nietzsche. Dat Nietzsche desondanks niet als bron wordt genoemd, komt waarschijnlijk omdat er meer met zijn termen en gedachten 'gespielt' wordt als dat er op zijn denken doorgedacht wordt. Een spielerei die ook Nietzsche echter niet vreemd was. (MH)

BILWET, Media-archief. Uitgeverij Ravijn, postbus 76116, Amsterdam; 1992; f34,90.

SYMPOSIUM OVER DE ANARCHISTISCHE PERS

"Hoewel *De AS* de laatste jaren veel kritiek ondervindt vanwege haar voorspelbaarheid, stokpaardjes en de nadruk op historische onderwerpen, neemt dat niet weg dat menig anarchist in het Nederlandse taalgebied zijn theoretische scholing in het vrijheidslievende gedachtengoed wel mooi aan *De AS* te danken heeft."
Dit citaat - van Arie Hazekamp in het Nijmeegse blad *Lekker Fris* nr. 37 (januari/februari 1993) - geeft waarschijnlijk treffend weer hoe er in sommige anarchistische kringen over ons blad geoordeeld wordt.
Eerlijk gezegd hadden we ons als redactie daarom voorbereid op een pittige confrontatie met enkele lezers, maar tijdens de discussie die op onze jubileumbijeenkomst gehouden werd, bleek toch vooral de welwillendheid te overheersen. Wilde men de feestvreugde over het twintigjarig bestaan van De AS vooral niet verstoren?

Op die zaterdag 30 januari 1993 waren er zo'n tachtig lezers naar Amsterdam gekomen om er ons symposium over de anarchistische pers in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te kunnen bijwonen. Hoewel we vanzelfsprekend gehoopt hadden op grotere belangstelling, waren we toch niet ontevreden over de opkomst. Ook VPRO-radio was aanwezig en maakte opnamen voor een anarchisme-special van het programma OVT (op zondagen van 10 tot 12 uur op Radio 1). En verrast waren we door de geste van onze collega-redacteuren van het Belgische kwartaalblad *Perspectief* die een eigenhandig gebakken 'anarchist' hadden meegenomen. Dit fraaie mannetje-met-punthoed-cape-en-bom (zie De AS 100, p. 9 en p. 53) siert nu de ruimte van het door redacteur Jaap van der Laan bestierde Documentatiecentrum Vrij Socialisme in Utrecht. Daar hangt ook de speciale affiche die Erik Brouwer en Harpo ter gelegenheid van ons symposium en jubileum ontwierpen. Zij, en ook drukkerij Luna - die de affiches drukte - en drukkerij Macula - die het jubileumnummer 100 van De AS verzorgde - danken we voor hun medewerking. (Zo lang de voorraad strekt, is deze affiche bij onze administratie te bestellen door een rijksdaalder over te maken).

Het symposium opende met een inleiding van Colin Ward over zijn ervaringen met het door hem opgerichte maandblad *Anarchy*, dat model heeft gestaan voor De AS. Zijn bijdrage treft de lezer elders in dit nummer in druk aan, maar de fraaie dictie van de voor

alles heel erg Engelse Ward valt nu eenmaal niet over te brengen, diens enthousiasme, en dat van Rudolf de Jong - die over de betekenis van de anarchistische pers voor de anarchistische beweging sprak en wiens bijdrage eveneens in dit nummer is opgenomen - komt hopelijk wel enigszins in de gedrukte versies tot uitdrukking.

Na de lunch - drie keer raden wie er de broodjes smeerden! - was het tijd voor de discussie tussen redacteuren en lezers. Er kwamen heel wat suggesties uit de zaal: hoe het allemaal anders, (nog) beter en vooral actueler zou kunnen. Achter de tafel weerklonk hierop steevast een 'we zullen ons best doen'. Eenmaal viel er een krachtterm, uit de mond van redacteur Bas Moreel, die zei dat hij doodziek werd van het gepraat over 'de anarchistische beweging' die domweg niet (meer) bestaat. Weersproken werd hij niet.

Intussen was het 'we zullen ons best doen' alleszins gemeend. Tenslotte kan De AS zonder meer levendiger: meer discussies, meer reacties van lezers, minder moeilijke woorden, enfin, redacteuren en lezers kunnen in dit opzicht een voorbeeld nemen aan het Engelse blad *Freedom*, zo werd opgemerkt. Er werden ook suggesties gedaan over thema's; een aan Noam Chomsky gewijd nummer staat inmiddels hoog op de lijst. Toch liet de redactie in dit verband een waarschuwend geluid horen: óók De AS ontkomt niet aan de wetten van de markt die bepalen dat nummers over historische thema's verreweg het beste verkopen, terwijl actuele onderwerpen vaak qua losse verkoop teleurstellen!

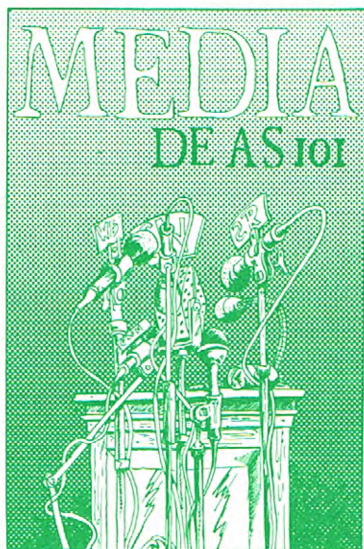
Maar toch... voortaan zullen lezers worden aangemoedigd kenbaar te maken waarover ze willen lezen, en zeker ook waarover ze zouden kunnen schrijven en wat ze zouden kunnen vertalen. Kortom, eensgezind werd besloten de band tussen redacteuren en lezers te verstevigen, opdat de AS misschien wel het tweehonderdste nummer haalt. (CB/HR)

NIEUWE COLLECTIES IN DOCUMENTATIECENTRUM

Het Documentatiecentrum Vrij Socialisme (postbus 14045, 3508 SB Utrecht; tel. 030-5469269) bericht dat het een zeer belangrijke collectie boeken, brochures en tijdschriften van Gé Nabrink verworven heeft. Het betreft met name geschriften van F. Domela Nieuwenhuis, die inmiddels grotendeels ingevoerd zijn in de collectie. Nabrink, bibliograaf van Domela, heeft zijn collectie brieven van Domela aan het IISG, en zijn collectie boeken en brochures over Domela aan het Domela Nieuwenhuis Fonds (beheerster van het Domela Nieuwenhuis Museum) geschonken. Daarnaast ontving het centrum een omvangrijke collectie boeken en brochures uit de nalatenschap van de vorig jaar overleden Ruud Uittenhout. Aangezien het om naar schatting 2500 boeken gaat, is met het invoeren in het bestand helaas nog enige tijd gemoeid. Het betreft met name nieuwere uitgaven in het Nederlands, Engels, Frans en Duits, die een goede aanvulling op het inmiddels verworven materiaal vormen.

Beste lezer(es),

We hebben goed nieuws en slecht nieuws. Het goede nieuws is dat we een eind gevorderd zijn met de voorbereidingen van het JAARBOEK ANARCHISME. We hebben diverse bijdragen gekregen en hopen dan ook nog dit jaar het jaarboek te kunnen presenteren. Zoals het er nu naar uitziet, zal het 100 tot 120 bladzijden tellen en 15 tot 18 gulden gaan kosten. Vanzelfsprekend ligt het in de lijn om van die uitgave een jaarlijkse traditie te maken, maar veel zal afhangen van de verkoopcijfers. Laat u daarom alvast weten via een briefkaartje of een mededeling op uw giro-overschrijving dat u te zijner tijd een exemplaar wil bestellen!
Het slechte nieuws is dat onze kas zo ongeveer leeg is. Ondanks uw donaties en de medewerking van drukkers, ontwerpers en het IISG hebben we voor het jubileumnummer en het symposium onze reserves moeten aanspreken. We vragen u daarom met klem ons *Steunfonds* niet te vergeten (postgiro 4460315 van De AS, Moerkapelle ZH) en daardoor een dalende tendens in de steunbijdragen (vorig jaar ƒ3492,-; in 1991: ƒ4175,-; in 1990: ƒ3688,- en in 1989: ƒ5493,-) om te zetten in een positieve lijn.
Maar even belangrijk als donaties zijn nieuwe abonnees. We vragen u daarom bovendien om in eigen kring abonnees te werven. Stuur ons een lijstje met namen en adressen van mogelijke belangstellenden; we sturen deze potentiële lezers dan een proefnummer. En: geef iemand een cadeau-abonnement. Kortom, alleen met uw steun kan De AS blijven bestaan. Doe er wat aan!
Redactie en administratie De AS

Prijs *f 7,50*